

גבעת עמל בתל אביב, 1951-2021

ארנון גולן, עדנה לנגנטל וליאורה ביגון

תקציר

גבעת עמל נוסדה במלחמת 1948, שאז אכלסו את בתיו של הכפר הבדואי ג'מאסין אל ע'רבי, שגבל בתל אביב מצפון-מזרח, פליטים יהודים מדרום תל אביב. עיריית תל אביב, בתמיכה של הממשלה ושל ההסתדרות, ביקשה לפנות את תושבי הכפר, להרוס את המבנים בו ולהקצות את שטחיו לבניית שכונות עבור מי שהיא חפצה ביקרם. מאז עד לאחרונה התנהל מאבק בין התושבים שנאחזו בבתייהם ובין גורמי הממסד ויזמים פרטיים שביקשו לפנותם.

המחיקה של ג'מאסין, שהיה לשכונה היהודית גבעת עמל, נדונה בעיקר בגישה ביקורתית והוצגה כניצחונם של ממסד חסר לב ושל יזמים תאבי בצע על תושבים דלים, יהודים מזרחים, אשר נלקח מהם המעט שהיה ברשותם, בדין. החוקרים התמקדו עד כה בזהותם העדתית המזרחית של התושבים כגורם מרכזי בקיפוחם ובדחיקתם למעמד של אוכלוסייה מוחלשת בפריפריה העירונית. במאמר זה אנו עוסקים בגישה גאוגרפית-היסטורית שבוחנת את השינוי שחל במרחב גבעת עמל באמצעות מקורות היסטוריים: ארכיונים ועיתונים בני הזמן, מראשית השתכנותם של יהודים בתחומה ב-1948 עד השלמת הפינוי של בתייה ב-2021 כדי לנסות להבין הבנה יסודית ומקפת ככל הניתן את פרשת גבעת עמל בלי להסתמך בתאוריות שמנתבות את המחקר ואת המסקנות העולות ממנו.

מילות מפתח: גבעת עמל, ג'מאסין, מזרחים, פינוי, שכונות עוני, תל אביב

מבוא

מלחמת 1948 שינתה שינוי גורף את המרקם האנושי של מרחב תל אביב-יפו, שבשוליו הצפון-מזרחיים נמצא הכפר הבדואי ג'מאסין אל-ע'רבי (המערבית) שהיה לשכונת עוני יהודית בשם גבעת עמל. על אף המקום השולי ומספר התושבים שהיה קטן מזה של תושבי המרחב בכללם, זכתה גבעת עמל לתשומת לב ניכרת של המחקר על תל אביב-יפו. דומה כי זו תולדה של מאבק שניהלו תושבי המקום במשך כשבעה עשורים ומחצה נגד

* מאמר זה מהווה חלק ממחקר רחב יותר שזכה למענק מטעם הקרן הלאומית למדע (1441/24). אנו אסירי תודה לקרן.

שלוחותיו השונות של הממסד הישראלי – הממשלה, ההסתדרות והעירייה – שביקש לעוקרם מבתיהם. המאבק רב־השנים של העירייה והיזמים עם אנשי השכונה היה שונה מן המאבקים שהביאו להריסה של שכונות ערביות לשעבר כמו מנשייה, אבו כביר וסלאמה (כפר שלם), אשר התנהלו בפרקי זמן קצרים יותר ועם התנגדות של תושבים שהיו מאורגנים ונחושים פחות מאלו של גבעת עמל.

המחיקה של הכפר הערבי ג'מאסין, שהיה לשכונה היהודית גבעת עמל, נדונה בכמה מאמרים אקדמיים ופרסומים עיתונאיים שנכתבו בגישה ביקורתית והוצגה כניצחונם של ממסד חסר לב ויזמים תאבי בצע על תושבים דלים, יהודים מזרחים אשר נלקח מהם המעט שהיה ברשותם, בדיון. סיפור כבשת הרש בן ימינו. התושבים היו קורבנות של שרירות ליבו של ממסד אשכנזי, וזה הוסיף חטא על פשע בשותפות עם בעלי הון ששילמו פיצויים זעירים לעומת הרווח העצום שהפיקו.¹ גישה אחרת רווחת בשנים האחרונות בתחום הלימודים העירוניים – שיש להבין את מקומן של קבוצות שונות כמו תושבי גבעת עמל במרקם העירוני באמצעות בחינת היבטים שונים של תהליך 'עשיית המקום' באמצעות שימוש בכלי מחקר מתחום הכלכלה, החברה, התרבות והפוליטיקה.²

החוקרים הדוגלים בגישות אלו עסקו בהיבטים שונים של ההיסטוריה של גבעת עמל, אך דומה שהתמקדו בזהותם העדתית המזרחית של התושבים כגורם מרכזי בקיפוחם בחלוקת המרחב הערבי לשעבר ובדחיקתם למעמד של אוכלוסייה מוחלשת בפריפריה העירונית. הם השתמשו במקורות היסטוריים שימוש חלקי, וכמקובל במדעי החברה, ביקשו לאשש תזה שנגזרת מתוך תאוריות אשר שאלת המחקר מבוססת עליהן. מאמר זה אנו מבקשים לבחון את סוגיית גבעת עמל בגישה גאוגרפית-היסטורית הבוחנת את השינוי המרחבי באמצעות מקורות ארכיוניים ועיתונות בת הזמן, מראשית השתכנותם של יהודים בתחומה ב־1948 עד הפינוי הסופי של בתיה ב־2021. נבקש לעמוד על מכלול של תהליכים וגורמים כדי לנסות להגיע להבנה יסודית ומקפת ככל הניתן של פרשת גבעת עמל בלי להשתמש בתאוריות שמנתבות את המחקר ואת המסקנות העולות ממנו.

1 Elya Lucy Milner, 'Devaluation, Erasure and Replacement: Urban Frontiers and the Reproduction of Settler Colonial Urbanism in Tel Aviv', *Society and Space* D, 38, 2 (2020), pp. 267-286; הראל נחמני ורוית חננאל, 'אנחנו שנינו מאותו הכפר: הבניה חברתית של אוכלוסיות יעד והשפעתה על חלוקת המרחב', *תכנון*, 18, 1 (2021), עמ' 54-80; יפעת ביטון, 'מפלישה לחלוציות ומקניין לפיצוי: תיקון העוול לתושבי גבעת עמל', שם, עמ' 101-106; למאמרים בעיתונות היומית ראו: מרב בטיטו, 'העולה המזרחי לא ברשימת המיוחסים', *ידיעות אחרונות*, 16.11.2021; רון כחילי, 'היום, כמו ב־1960, החומר האנושי של גבעת עמל לא שווה', *הארץ*, 18.11.2021; אבי דבוש, 'דמויות על הגבעה', *ישראל היום*, 22.11.2021.

2 Liroa Bigon, Yifat Bitton, and Edna Langental, 'Place Making and "Place Attachment" as Key Concepts in Understanding and Confronting Contemporary Urban Evictions: The Case of Givat-Amal, Tel Aviv', *Journal of Asian and African Studies*, 57, 8 (2022), p. 1578

מלחמה ובתר-מלחמה, 1947-1950

גבעת עמל הייתה שכונת צריפים בצפון-מזרחה של תל אביב שיסודה ביישוב של בדואים בשם ג'מאסין אל-ע'רבי. בתקופת המנדט הבריטי היו ביישוב שני ריכוזים של צריפים ובקתות משני עבריה של דרך הידועה כיום בשם דרך מרדכי נמיר, ספק כפר ספק שכונת שוליים שממוקמת בתחום בניין ערים של תל אביב. בתחילת המלחמה, בדצמבר 1947 ובינואר 1948, סבלו תושבי ג'מאסין מהתנכלויות של יהודים שהגיעו מן השכונות הסמוכות לצפון תל אביב. אף ששלח הפיקוד הערבי בעיר יפו לוחמים לתגבר את ג'מאסין, הלכו ונטשו אותו תושביו, והוא היה לשטח הפקר, מקום מפגש לסוחרים מן השוק השחור התל-אביבי שסחרו עם ערבים תושבי האזור ומוקד לפעילות מודיעינית וצבאית עוינת.³ כדי להיאחז בג'מאסין החליט פיקוד ההגנה לאכלסו בפליטים יהודים מקרב אלו אשר נאלצו לעזוב את בתיהם באזור קו החזית שחצץ בין יפו לתל אביב. עול הטיפול בפליטים הוטל על מחלקת הפיקוח העירונית של עיריית תל אביב; זו טיפלה בכלל הפליטים היהודים בעיר, שבאמצע ינואר 1948 היו כ-7,000 נפש. רובם שוכנו במבני ציבור ובמחנה אוהלים

מפה של תל אביב משנת 1943 (שמאל), לרבות היישוב ג'מאסין אל-ע'רבי (ימין; הוגדל מתוך מפה זו), לימים גבעת עמל (מפת סקר פלשתינה, 1943, באדיבות הארכיון העירוני עיריית תל אביב-יפו). במרכז תצלום של ג'מאסין באזור צומת הרחובות נמיר ופנקס משנת 1947 (אוסף תצלומי אוויר 'ישראל נגלית לעין' של הלל בירגר, באדיבות יד יצחק בן-צבי והספרייה הלאומית)

3 על ג'מאסין-גבעת עמל במלחמת העצמאות עד ראשית 1951 ראו: ארנון גולן, 'עיונות מרחבי בתקופת חרום מלחמתית, ג'מאסין 1948-1950', תבנו, 18, 1 (2021), עמ' 42-53.

שהקימה העירייה בקרבת קריית מאיר, במזרח של תל אביב. אחרים פלשו למבנים פרטיים כבתים שבנייתם טרם הסתיימה ולחדרי כביסה בבתים משותפים.⁴ האכלוס של ג'מאסין בתחילת 1948 נעשה אפוא משתי סיבות עיקריות. האחת הייתה סתימה של פרצה במערך ההגנה של צפון-מזרח תל אביב, והאחרת – מציאת פתרון דיור ולו זמני לפליטי מלחמה. התפיסה שעמדה ביסודו של חיזוק קו הגנה צבאי באמצעות אוכלוסייה אזרחית התבססה על ההנחה שהיה מדובר בקו חזית משני. הגברים שהיו חברי ארגון ההגנה ולהם הכשרה בסיסית בשימוש בנשק יחזיקו בקו, ובתוך כך יגנו על משפחותיהם שתמצאנה בג'מאסין דיור חלופי. תפיסה זו מקורה באסטרטגיה של היישוב, שראשיתה בימי חומה ומגדל והיא ראתה בהתיישבות אזרחית חמושה את הדרך לביסוס השליטה בשטח שהיה בידיים יהודיות.⁵ בימי מלחמת 1948 היה להתיישבות זו ערך מוסף – למנוע את שיבת הפליטים הערבים לכפרים ולשכונות העירוניות שננטשו.⁶ בראשית אפריל 1948, עם השלמת כיבושם של הכפרים מצפון-מזרח תל אביב, בטל הצורך הצבאי באחיזה בג'מאסין. אלא שמרבית התושבים היהודים המשיכו להתגורר במקום כדי למנוע שיבה אפשרית של ערבים לתחומו, ובעיקר משום שלא היה להם עניין לשוב לשכונות העוני של דרום תל אביב, ולמקצתם אף לא היה לאן לשוב מאחר שהבתים אשר הם התגוררו בהם נפגעו או נהרסו בימי הקרבות.⁷ עניינה של עיריית תל אביב בשטחים שממזרח לתחומה המוניציפלי, ובכללן אדמות ג'מאסין, לא החל ב-1948. מאז שנות השלושים של המאה הקודמת ראתה הנהגתה של העיר בשטחים אלו את העתודה לפיתוחה מאחר שתחומה היה צר מלהכיל את הגידול המהיר במספר תושביה. יעקב בן-סירה (שיפמן), מהנדס העיר, החל בהכנת תכנית לפיתוח של שטחים אלו ב-1931, זו הוגשה לאישור השלטון המנדטורי כשנתיים אחרי כן ואושרה סופית בדצמבר 1940. בתכנית יועדו אדמות ג'מאסין להתפתח לאזורי מגורים ומרכזי מסחר, ורצועה לאורך גדותיהם של נחל ירקון ושל נחל איילון הוקצתה לשטח טבעי פתוח.⁸ הביקוש הגואה לקרקעות לפיתוח עירוני הביא לכך שעד 1944 רכשו יהודים יותר ממחצית אדמות ג'מאסין, 714 מתוך 1,365 דונם.⁹

ב-1943 צירף השלטון המנדטורי את ג'מאסין לתחום בניין הערים של תל אביב ואישר את תכניות הבניין המפורטות A, B ו-C-D עבור צפון מזרח תל אביב. אדמות ג'מאסין נכללו בתחומה של תל אביב¹⁰ אלא ששני מכשולים עיקריים עמדו בפני מתכנני האזור. האחד היה מחירי הקרקע שעלו בשנתיים שלאחר תום מלחמת העולם השנייה בשיעור של פי עשרה בערך, והדבר הקשה את רכישתן מידי בעליהן הערבים, והאחר היה עלויות

4 בעיית הפליטים בתל-אביב, 18.1.1948, ארכיון היסטורי עיריית תל אביב (להלן: אעת"א), 4, 593, 9/3.א.

5 אלחנן אורן, **התיישבות בשנות מאבק**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשל"ח.

6 יואב גלבר, **קוממיות ונכבה**, דביר, אור יהודה 2004, עמ' 281-310.

7 'שכון פליטים', **ידיעות עיריית תל-אביב**, 18, 2-1 (1948), עמ' 12.

8 'שיפמן', **חוקת הבנין למזרח תל-אביב**, **ידיעות עיריית תל-אביב**, 12, 9-7 (1942), עמ' 2-1.

9 *Palestine Village Statistics*, April 1945, p. 27

10 'תוכניות בנין מפורטות מס' A, B, C-D', **ידיעות עיריית תל-אביב**, 17, 9-8 (1948), עמ' VI-VIII.

הבנייה, שהתייקרו בשיעור של פי ארבעה או חמישה.¹¹ מלחמת 1948 שינתה מציאות זו, שכן כלל האדמות והמבנים שהיו רכוש ערבי הועברו לשליטתה של מדינת ישראל, ואת מחירם וסדרי הקצאתם קבעו מוסדותיה.

במועצת עיריית תל אביב שלטה אז מפלגת הציונים הכלליים, וראשי העירייה מטעמה היו ישראל רוקח, שכיהן בתפקידו מאז 1936 עד תחילת 1953; וחיים לבנון, שהחליפו ושימש בתפקיד עד שלהי 1959.¹² זו הייתה מפלגת ימין-מרכז ליברלית שמצביעה נמנו בעיקר עם המעמד הבינוני. באדמות ג'אמסין בכללן, אלו שקנו יהודים לפני 1948 ואלו שכבשה ישראל בימי המלחמה, ראתה עיריית תל אביב עתודת קרקע לבנייה עבור ותיקים מקרב תושבי תל אביב, מרביתם יוצאי אירופה בני המעמד הבינוני ומעמד הפועלים המאורגן.

את פליטי המלחמה מדרום תל אביב ביקשה העירייה לפנות, להרוס את המבנים הקיימים ולהכשיר את השטח לבנייה עבור אלו שהיא חפצה ביקרם. לפיכך הייתה רמת השירותים העירוניים שסופקו לפליטים נמוכה, כך עולה מהתלונות ומהדרישות שהעלו חברי הוועד אשר הם בחרו מקרבם. עד מהרה פרצו תקריות; אלה התאפיינו לעתים באלימות, בעת שניסו פקחי העירייה להרוס חדרים אשר הוסיפו התושבים לבתיהם הדלים בשכונה שבקיץ 1949 ניתן לה השם העברי גבעת עמל.¹³

מנהיגות הפליטים שיישבו בגבעת עמל נמנתה עם ההנהגה של ועד פליטי שכונות הספר שהקים בראשית ימי הקרבות מנחם כהן, פעיל ההסתדרות ומפקד בהגנה, שגם עמד בראשו.¹⁴ מרביתם נמנו עם יוצאי ארצות המזרח שהתגוררו ערב פרוץ הקרבות בשכונות העניות שגבלו ביפו הערבית, חברי הסתדרות העובדים הכללית שהוכשרו הכשרה צבאית בשירותם בארגון ההגנה. לפיכך הם ביקשו להתבדל מפליטי מלחמה ומעולים חדשים ששוכנו ביפו, בסלאמה או בשיח' מואנים, שרובם הגדול היו רחוקים ומנוכרים למוקדי הכוח של היישוב היהודי המאורגן. אלא שרצונם להתיישב דרך קבע בג'אמסין התנגש עם ההסדרים שגובשו בשנת 1949 בין הממשלה, ההסתדרות והעירייה אשר לחלוקת שטחי הערבים לשעבר שנכללו בשטחה של תל אביב. בהסדרים הוקצו אדמות אבו כביר שבדרום-מזרח העיר לבניית שיכון לוותיקי ההסתדרות. אדמות שיח' מואנים שבעברו הצפוני של הירקון הוקצו להקמת שיכונים לקציני צבא, לחיילים משוחררים, לעולים חדשים ולאחרים, וכך גם חלקים מאדמות הכפר סלאמה שבדרום מזרח תל אביב. הקצאת האדמות שמצפון מזרח לתל אביב נותרה בידי העירייה.¹⁵

11 ליאו קופמן, 'השיכון העממי בא"י - בעיותיו והישגיו', שם, עמ' 17-18.

12 על ראשי העירייה של תל אביב לדורותיהם ראו: חיים פיירברג, 'מתל אביב הקטנה לעיר ללא הפסקה: תרומתם של ראשי עירייה לעיצוב דמותה ואופייה של תל אביב-יפו, 1921-2007', בתוך: ברוך קיפניס (עורך), **תל אביב-יפו מפרבר גנים לעיר עולם**, פרדס, חיפה 2009 עמ' 194-223.

13 גולן, 'עיונות מרחבי', עמ' 44-46, 49.

14 על מנחם כהן ראו: 'מועצת העיר תל-אביב - יפו בסוף תשי"ג', **ידיעות עיריית תל אביב**, 22, 4-5 (1953), עמ' 14.

15 Arnon Golan, 'Jewish Nationalism, European Colonialism and Modernity: The Origins of the Israeli Public Housing System', *Housing Studies*, 13, 4 (1998), pp. 487-505

בקרב תושבי גבעת עמל היו לא מעט חברי הסתדרות וחברי ההגנה, ותיקים שהיו מוכנים להשתתף בעלות שיכונם. אלא שהעירייה ביקשה למנוע מיהודים מזרחיים מדרום תל אביב להתיישב בצפונה, בשל רתיעה מתרבותם ומערכיהם שנגדו בעיניה את הערכים המודרניסטיים-מערביים והלאומיים שעליהם הושתתה תל אביב, העיר העברית הראשונה. רתיעה דומה מהם התעוררה ב-1936 לנוכח גל הפליטים שהגיע משכונות הגבול של דרום תל אביב אל מרכז; אז ביקשה העירייה ליישב את הפליטים מחוץ לתחומי העיר,¹⁶ ואילו לתושבי גבעת עמל הציעה העירייה לעבור לשיכונן קבע שיוקמו בתחומה, אך מעברו הצפוני של הירקון או על אדמות סלאמה. בראשית 1951 דחה ועד השכונה הצעות אלו ודרש בנייה של מבני קבע עבור התושבים במקום עצמו.¹⁷

עם תום עת החירום: ימי הציונים הכלליים, 1951-1959

תוצאות מלחמת 1948 הביאו להרחבת תחומה של תל אביב, שהגיע לאחר סיפוח שטחים ניכרים של יפו ושל הכפרים הערביים ממזרח ומצפון לה לכ-50,000 דונם. גם במספר התושבים חל גידול ניכר, ומניינם הגיע בסוף 1950 לכ-325,000 נפש.¹⁸ התושבים שנספו היו מהשכונות היהודיות של יפו, ובעיקר עולים חדשים. אלו וגם אלו נמנו רובם עם האוכלוסייה המבוססת פחות מקרב תושבי העיר, ורבים מהם התגוררו במבנים חסרי תשתיות מודרניות כמו אספקת מים זורמים, חשמל וביוב. עול אספקת השירותים הפיזיים והחברתיים הוטל על עיריית תל אביב, אלא שההוצאות עלו על ההכנסות מהמסים שנגבו מהתושבים מעוטי היכולת, והתוצאה הייתה אספקת שירותים לקויה. לפי הקווים של תכנית האב הראשונית לתל אביב מ-1954, מרבית המבנים שהתגוררו בהם התושבים באזורים אשר הוגדרו שכונות העוני, ובכלל זה גבעת עמל, נדונו לפינוי ולהריסה, והשטח שיתפנה נועד לבנייה חדשה.¹⁹

בספטמבר 1949 היו בגבעת עמל 173 מבנים וצריפים; רובם נועדו להריסה והתגוררו בהם יותר מ-1,100 תושבים. תשתית השירותים בשכונה הייתה דלה ביותר: היא לא חוברה לרשתות החשמל והטלפון, לא היו בתחומה לא מרפאה, ולא תשתית חינוך ותרבות, למעט מועדון לנוער וגן ילדים קואופרטיבי, שהוקמו ביוזמה של התושבים. ילדי השכונה למדו במוסדות החינוך שמחוץ לתחומה, ובשעות הפנאי הסתובבו חסרי מעש. העירייה סיפקה מים זורמים ופינתה אשפה, אך רחובות השכונה, שהיו רובם דרכי עפר, נותר מרובבים

Idem, 'Marginal Populations and Urban Identity in Time of Emergency: The Case of the 1936 Refugees in Tel Aviv', *Journal of Modern Jewish Studies*, 9, 2 (2010), pp. 151-154

17 גולן, 'עיונות מרחבי', עמ' 50.

18 'עירית תל-אביב בימי המועצה הששית', *ידיעות עירית תל-אביב*, 20, 3-4 (1950), עמ' 43.

19 *ידיעות עירית תל-אביב*, 22, 8-9 (1954), מפה 6. רשויות התכנון במדינה לא אישרו את התכנית, והיא לא קיבלה תוקף סטטוטורי.

ערמות של זבל וגרוטאות וקווי תחבורה ציבורית לא עברו בתחומה. חיי המסחר בשכונה הסתכמו בשתי חנויות מכולת, קיוסק ואטלז שנפתחו ביוזמה פרטית. חיים אלפרין, המפקח העירוני הראשי, שהטיפול בשכונה היה באחריותו, המליץ לפעול מיד להקמה של תשתית שירותים פיזית וחברתית ראויה.²⁰

הדרישה לטיפול בתשתיות באה מהוועד; זה שינה את שמו לאחר זמן-מה למועצת גבעת עמל (ג'מסין). העומדים בראשו נמנו עם חברי הסתדרות העובדים הכללית, להבדיל מרבים מאלו שהגיעו מאוחר יותר ולא נמנו עם הקבוצה המייסדת. כך כאשר בחנה העירייה הקמת בית ספר בגבעת עמל ביקשו מרבית התושבים מלכתחילה שיהיה של זרם המזרחי הדתי. אלא שעד מהרה, בלחצם של חברי הוועד, שינו את דעתם וביקשו הקמה של בית הספר של זרם העובדים ההסתדרותי.²¹

בדצמבר 1952 נערכה פגישה בין ממלא מקום ראש העירייה חיים לבנון, אשר החליף את ישראל רוקח שהיה לשר הפנים, ובין חברי ועד גבעת עמל מנחם כהן, שבאותה העת היה לחבר מועצת עיריית תל אביב מטעם סיעת ההסתדרות, וזכריה קלזן, האחראי לשכונות מטעם מועצת פועלי תל אביב.²² הוועד, בתמיכתם של כהן וקלזן, דרש לאפשר לתושבים להשתכן דרך קבע בתחומה של גבעת עמל, ולא להעבירם למקום אחר בעיר, כמו שנהגו בתושבי שכונות אחרות. נוסף על כך, הוא דרש לכלול את החלק המזרחי של גבעת עמל, שנודע בשם גבעת עמל ב, בתחום השיפוט של תל אביב ולספק שירותים עירוניים ראויים גם לחלקה המערבי, שנודע בשם גבעת עמל א, בתחומים בריאות, תחבורה, חיבור לחשמל ולטלפון, ניקיון, אספקת מים וסלילת רחובות. בתשובתו של לבנון לדרישות אלו לא הייתה כל בשורה. לדבריו, אספקת המים הייתה תקינה וכך גם איסוף האשפה, והתושבים נתבקשו להקפיד לשמור על הניקיון ברחובות. החיבור לרשתות הטלפון והחשמל והסדרת התחבורה הציבורית היו לדבריו בטיפול.²³

אשר לדרישת ההשתכנות במקום, מהנדס העיר ציין בתשובה לשאלה של לבנון כי תכניות שכבר אושרו לאדמות גבעת עמל מחייבות את הריסת המבנים הקיימים כולם.²⁴ רשות הפיתוח הממשלתית פנתה לתושבים והציעה להם שיכון חלופי, אך אלו השתלטו שלא כחוק על שטחי קרקע נרחבים כחזוקה לדרישתם להשתכן במקום. ברוח זו של לעומתיות, הצעד שנקטה העירייה לשיפור מצב הניקיון בשכונה היה הוצאה של זימונים לבית המשפט לתושבים שלא התקינו פחי אשפה ליד בתייהם. הוועד הורה לתושבים שלא

20 ח' אלפרין אל אל' פרי, 29.9.1949, אעת"א, 4 - 2210 ב.

21 'אנשי העבודה בשכונות לא הכיבו ולא יכזיבו', דבר, 9.7.1950; מועצת גבעת עמל (ג'מסין) אל ישראל רוקח, 8.9.1951, אעת"א, 4 - 2211 א'; ועד 'גבעות עמל' אל י' רוקח, 12.5.1949, שם, 4 - 2210 א'.

22 שלמה כולאני, מזכיר ועד גבעת עמל ת"א אל מר לבנון, 29.12.1952, שם, 4 - 2211 ג'.

23 שלמה כולאני, מזכיר ועד גבעת עמל ת"א אל מר לבנון, 29.12.1952, שם; ח' לבנון אל ועד גבעת עמל, 2.3.1953, שם.

24 הכוונה הייתה לתכניות שאושרו לפני הקמת המדינה, ראו הערה 10 לעיל.

להתייצב בבית המשפט ולהפסיק לשלם מסים עד שלא יוסדר נושא הגבול המוניציפלי, ועמו אספקת השירותים.²⁵

במחצית הראשונה של שנות החמישים הלכה והתגברה תנופת הבנייה של שיכונים ציבוריים בשטחים שגבולו בגבעת עמל ממערב ומצפון. חברת רסקו בנתה עבור המעמד הבינוני, חברת משכנות וחברת שיכון עממי שמייסודה של ההסתדרות בנו עבור הציבור הדתי-לאומי ועבור התאגדויות קטנות של דיירים.²⁶ תנופת הבנייה נועדה להמשיך להתפשט מזרחה אל תחומה של גבעת עמל וכדי למנוע מתושביה התקבעות במקום המשיכה העירייה במדיניות של איסור שיפוץ מבנים קיימים ובנייה של חדשים.²⁷

התושבים שבו ועמדו על זכותם להתגורר במקום, ופינויים לא התאפשר בהיעדר חלופת מגורים ראויה. לשם הסדרת הנושא מינה במאי 1954 שר הפנים ישראל רוקח, שהיה עד לא מכבר ראש עיריית תל אביב, ועדה לפינוי גבעות עמל, ובה שני נציגים של העירייה ושני נציגים של רשות הפיתוח.²⁸ בישיבתה הראשונה הופיעו בפניה נציגי ועד גבעת עמל והצהירו שאין הם דורשים להשתכן בהכרח בתחומי השכונה והביעו נכונות לשקול חלופות ולהשתתף בעלויות שיכונם. כן הם דרשו שנציג שלהם ישתתף דרך קבע בדיוני הוועדה. דרישתם נדחתה, אך הובטח להם שישתפם בכל שלבי העבודה של הוועדה.²⁹

על בסיס הבטחה עמומה זו שכר ועד ג'מאסין, שחבריו היו למודי ניסיון מר ממגעים עם הממסד הישראלי, את שירותיו של עורך דין; זה המליץ לערוך סקר בקרב התושבים כדי לעמוד על הלכי הרוח שלהם בנוגע לאפשרות של שיכונם באתר חלופי. זאת ועוד, ישיבותיה הראשונות של הוועדה נערכו בקיץ 1954, ואולם עבודתה הושעתה משהתברר כי אין תכניות מפורטות לבינוי באדמות ג'מאסין מצד אחד וכי לא יהיה אפשר להשאיר את המבנים הקיימים על מכונם בשל איכותם הירודה ואי-התאמתם לתקני בנייה מודרניים מצד אחר.³⁰ פעולתה נועדה להתחדש לאחר קבלת חוות דעת ראשונית של האדריכל אוריאל שילר בנושא תכנון גבעת עמל.³¹

הוועדה חידשה בתחילת 1955 את עבודתה לאחר שנערך סקר בקרב תושבי השכונה והוגשה חוות הדעת של שילר. על פי הנתונים שאספה, התגוררו בגבעת עמל 292 משפחות,

25 מ' עמיעז, מהנדס העיר אל מ"מ ראש העירייה, 2.3.1953, אעת"א, 4 - 2211 ג'.

26 'תל אביב בשלב התפתחות חדש', ידיעות עיריית תל-אביב, 19, 2-1 (1949), עמ' 9; 'פעולות שיכון ענפות של חברת רסקו', שם, עמ' 22; 'מה בונים בתל-אביב', שם, 21, 3-4 (1951), עמ' 37; 'מה בונים בתל-אביב', שם, 21, 7-8 (1951-1952), עמ' 95; 'מה בונים ומשפרים בתל-אביב?', שם, 22, 6-7 (1953), עמ' 64; 'מה בונים ומשפרים בתל-אביב?', שם, 23, 1-2 (1955), עמ' 13.

27 'התקנת ביוב וכבישים בשכונות היא בחזקת מותרות', דבר, 28.1.1951; 'תושבי ג'מאסין הנסערים תובעים חקירה בהתפרעות פקחי עיריית ת"א במשפחת עולים', קול העם, 24.6.1951.

28 רשות הפיתוח הייתה גוף ממשלתי שהוקם ב-1951 על פי חוק רשות הפיתוח (העברת נכסים) תש"ו-1950 לשם ניהול אדמות שהופקדו בידי האפוטרופוס לנכסי נפקדים לאחר מלחמת 1948.

29 זכרון דברים מפגישת הוועדה לפני גבעות עמל עם ב"כ דיירי השכונה, 17.6.1954, אעת"א, 51 - 16.

30 פרוטוקול 4, 16.7.1954 ופרוטוקול 6, 9.8.1954, מישיבת הוועדה לפינוי גבעת עמל, שם.

31 פרוטוקול 10 מישיבת הוועדה לפינוי גבעת עמל, 11.3.1955, שם.

ובהן 1,354 נפשות, מרביתן פליטי מלחמה ומיעוטן עולים חדשים מעיראק שהגיעו ב־1951. הסקר העלה שמרבית התושבים ביקשו להשתכן במקום, והוועדה קבעה כי השטח שהיה אפשר להקצות לבניית שכונה עבורם היה 95 דונם ממזרח לדרך חיפה (כיום דרך נמיר) מדרום לשטח שהוקצה עבור שיכון בבלי.³² את המבנים הקיימים בשטח זה, שעוד לא הייתה לו תכנית בניין מוסכמת, היה הכרח להרוס. אשר לבנייה, הוועדה המליצה על בתי קומות בצפיפות של שמונה יחידות דיור לדונם כדי להוזיל עלויות, בהנחה שעלות דירת שני חדרים הייתה 6,200 ל"י. כשליש מסכום זה נועד המשתכן לשלם מכספו, ואת היתרה להשלים בהלוואות ומשכנתה. למעט כחמישים משפחות חסרות אמצעים, העריכה הוועדה שהתושבים יכלו לעמוד בתנאים אלו. נוסף על כך, היא העריכה כי יהיו מקרב התושבים מי שיעדיפו לעבור להתגורר במקומות אחרים ברחבי העיר. ועד תושבי גבעת עמל דחה את ההצעה לבנות בתי קומות ודרש בתים חד־קומתיים שיהיה אפשר להרחיבם בעתיד, שכן רבות מן המשפחות היו ברוכות ילדים. הוא גם ביקש שתיתן אפשרות לתושבים לרכוש את הקרקע מרשות הפיתוח במחיר מוזל ושעלויות הבנייה יקוזזו עם פיצויים המגיעים להם על השקעתם במבנים שבנו ובתוספות שהוסיפו למבנים קיימים, אשר כולם נועדו להריסה.³³ הוועדה הגישה את מסקנותיה לשר הפנים ביולי 1955, והמליצה שהעירייה תשתתף בסכום של 500-600 ל"י לדירה ושכל משתכן יוסיף מכספו 800-1,000 ל"י, נוסף על משכנתה שייקח. תרומת רשות הפיתוח נועדה להיות בהעברה של הרווחים ממכירת הקרקע לחברות הבנייה למימון מקצת העלויות. עיריית תל אביב ביקשה שגם משרד העבודה, אשר מכוחו פעל אגף השיכון הממשלתי, יסייע. בקשתה נדחתה בנימוק שהאגף אינו עוסק בבניית שיכונים בערים הגדולות.³⁴

הפער בין דרישות הוועד להצעות של הוועדה נותר בעינו כל שנות החמישים. זמן קצר לאחר שהגישה הוועדה את מסקנותיה לשר הפנים התקיימו הבחירות לכנסת השלישית ולמועצות המקומיות. קואליציה בראשות הציונים הכלליים שבה והרכיבה את הנהלת העיר, וחיים לבנון המשיך לכהן כראש העירייה. בהיעדר הסכמות שבה ועמדה העירייה על פינוי תושבי גבעת עמל, והיא פנתה לערכאות והוציאה צווי פינוי לכמה מהם. לפי המדיניות העירונית מוכוונת הפינוי, נותר המצב הפיזי של השכונה ירוד. מקצת המבנים לא התאימו למגורי אדם, האשפה התגוללה בחוצות באין אוסף, בורות שופכין עלו על גדותיהם, ונחשים ארסיים וכלבים שוטים נראו בחוצותיה.³⁵

- 32 'נדחתה דרישת סיעות הפועלים להבטיח שטח לשיכון תושבי גבעת עמל', קול העם, 3.9.1958.
- 33 ועד גבעות עמל אל הוועדה לחקר שכונם של תושבי גבעות עמל, 7.1.1955, אעת"א, 51 - 16; דוח הוועדה לברור שאלת שכונם של תושבי גבעת עמל, א.ת. (כנראה מיולי 1955), שם.
- 34 הממונה על מחוז תל אביב אל אגף השלטון המקומי, משרד הפנים, 12.2.1956, ארכיון המדינה (להלן: "א"מ), גל-73266/13; זכרון דברים משיחה טלפונית של א' טמיר, קצין מחוז תל אביב, עם מר אבנר, 23.1.1956, שם; יצחק עילם אל י' חלד, 20.3.1956, שם, ג-2375/37; יגאל לב, 'בית המשפט פסק נגד עיריית תל אביב בתביעתה לפינויים', מעריב, 14.8.1961; ש' חן, 'תושבי ג'מוסין מבקשים להכוש חלקות לבניה בתנאי סו"ב', על המשמר, 24.11.1961.
- 35 'אסיפות נגד הנהלתה של עיריית ת"א יפו', על המשמר, 2.10.1955; 'עית"א מפקירה את גבעת עמל'

דומה כי ועד תושבי גבעת עמל דרש בתים חד־קומתיים בשל הקצאת קרקע מאדמות ג'מאסין לבניית שכונת פאר במונחים של אותם הימים למקורבי השלטון. ביולי 1951 נחשפה בעיתונות פרשת שיכון הצמרת, לאחר שהציע האפוטרופוס על נכסי נפקדים למקורביו שנמנו עם צמרת מפא"י והפקידות הממשלתית הבכירה חלקות לבנייה סמוכות לגבעת עמל ממערב, במחיר זול הרבה יותר מערכן. מנהל רשות הפיתוח, בתמיכה של שר האוצר אז אליעזר קפלן, סירב לאשר את המכירה, ופנחס רוזן, לימים שר המשפטים, מונה לבורר בפרשה. באפריל 1953 פסק רוזן שיש לאפשר ל־12 מתוך 26 הקונים המקוריים לרכוש חלקת קרקע קטנה יותר ובמחיר גבוה ממה שאושר מלכתחילה ולאפשר מכירת חלקות בתנאים זהים לפקידים מעיריית תל אביב, לפקידי ממשלה ממשרד המסחר והתעשייה ולעובדי האפוטרופוס על נכסי נפקדים.³⁶ פסק בוררות זה עורר זעם רב בציבור הישראלי, שכן התברר כי גם אחריו נותר מחיר חלקות הקרקע נמוך מערכן בשוק. הבתים הפרטיים שנבנו עליהן במחצית השנייה של שנות החמישים במה שנודע בשם שיכון זבדיאל נחשבו מפוארים במונחי אותם הימים. גם הביקורת החריפה שנמתחה בדין וחשבון של מבקר המדינה לשנת 1956 על התנהלות רשויות המדינה והעירייה בפרשה לא עצרה את בנייתם.³⁷

שיכון הצמרת ושיכון זבדיאל היו כקוץ בעיניהם של תושבי גבעת עמל וחיזוק לדרישת הוועד לאפשר לתושבים לרכוש קרקעות במחיר המוזל ששילמו בני קבוצות העילית של אותם הימים ולבנות עבורם בתים חד־קומתיים. לעומת זאת, הוועדה ראתה לנגד עיניה את שכונות אחרות בצפון־מזרח תל אביב שהוקמו עבור אוכלוסיות שיכולותיהן הכלכליות היו צנועות יותר שבנו רסקו, שיכון עממי וחברות אחרות, ובכללן בעיקר בתי דירות של שתיים או שלוש קומות.³⁸

דחיית ההצעה להקמה של שיכון של בתי דירות עבור תושבי גבעת עמל הותירה אותם במעמד של דיירי שכונת עוני. הדרישה לבנייה של שכונה של בתים פרטיים נתקלה בהתנגדות עיקשת של הממסד הישראלי שראה בה תקדים אשר יכול להביא לדרישות דומות של תושבי שכונות אחרות שנועדו לפינוי. בדחייתם את ההצעות לשיכון של בתי

לעזובה מסוכנת, למרחב, 17.1.1956; עוד על מדיניות ההזנחה שנועדה לעודד את התושבים להתפנות ראו: תמר גוז'נסקי, קומוניסטים מזרחיים, פרדס, חיפה 2018, עמ' 108-117.

36 הממונה על מחוז תל אביב אל אגף השלטון המקומי, משרד הפנים, 12.2.1956, א"מ, גל-73266/13; 'האפוטרופוס חילק רכוש נטוש בין מקורביו בממשלה ובמפא"י', **הבקר**, 13.7.1951; 'אושר שיכון הצמרת', **מעריב**, 9.4.1953.

37 שלמה יצהרי, מזכירות ועד גבעות עמל אל מ' סילברסטון, המנהל בפועל של משרד הפנים, 22.8.1955, א"מ, גל-73266/13; 'משיכון הצמרת לשיכון הבכירים', **מעריב**, 14.2.1957; 'פורסם דו"ח מבקר המדינה', **דבר**, 17.2.1957; 'מה קרה בשיכון זבדיאל?', **שערים**, 18.2.1957; 'ילדי גבעת עמל אינם הולכים לביה"ס', **דבר**, 3.9.1959; כיום השכונה ידועה בשם שיכון צמרת, ראו: דקל גודוביץ', 'פארק צמרת האמיתי', **בלבליסט**, 2.12.2010.

38 על השכונות האלה ראו: שמעון סאמט, 'תל אביב החדשה', **הארץ**, 26.9.1958.

דירות החמיצו תושבי ג'מאסין הזדמנות לשפר את איכות הדיור והחיים שלהם. את הקרקע שהוקצתה לבניית השיכון עבורם מכרה עד מהרה רשות הפיתוח לקבלנים פרטיים.³⁹

תקווה שנגוזה: ימי השמאל, 1960-1973

הבחירות לכנסת הרביעית ולרשויות המקומיות נערכו בנובמבר 1959, ובתל אביב עברה מועצת העיר משליטת הציונים הכלליים לידי קואליציה של השמאל בהנהגתו של מרדכי נמיר, שהיה לראש העירייה מטעם מפא"י. הבחירות עמדו בצל מהומות שחוללו עולים חדשים, בעיקר מיוצאי מרוקו, אשר שוכנו בוואדי סאליב בחיפה ועוררו תסיסה גם בשכונות עולים בערים אחרות בארץ. למנהיגי מפלגת השלטון, שאותה האשימו תושבי השכונות בהזנחתם, היה ברור כי יש צורך דחוף בטיפול במצוקת הדיור שניכרה בעיקר בשכונות ערביות לשעבר אשר אוכלסו ביהודים, והנושא זכה לעדיפות עליונה גם בסדר היום של ראש העירייה החדש של תל אביב.⁴⁰

בפברואר 1960 התכנסה לשיבתה הראשונה ועדה של סגנים של ראש עיריית תל אביב שהוקמה לטיפול בסוגיית גבעת עמל. בראשה עמד אליעזר שכטר ממפא"י, וחבריה היו יהושע רבינוביץ, גם הוא ממפא"י, יוסף חלד מאחדות העבודה ואברהם בויאר מהפועל המזרחי. הדיון בשיבה נסב על עסקה שעשתה רשות הפיתוח אשר התנגדה להקצאתן של חלקות קרקע נוספות מאדמת ג'מאסין לשיכון עבור תושבי גבעת עמל בשל מחירן היקר – היא מכרה אותן לקבלנים פרטיים ללא ידיעת העירייה. עיריית תל אביב הגישה תביעות נגד הבעלים החדשים בדרישה לפינוי הקרקע ודרשה מרשות הפיתוח לחדול ממכירת קרקעות לפני שתוגש הצעה קונסטרוקטיבית לתושבי גבעת עמל. מהנדס העיר שב והציע לבנות עבור התושבים בתי דירות על אדמות ג'מוסין, דוגמת אלו שנבנו עבור מפונים משכונת נורדיה בקרבת צריפיהם שבהריסתם הוחל באותם הימים.⁴¹ הטיפול בעניין גבעת עמל הוטל על יהושע רבינוביץ.⁴²

בגבעת עמל התגוררו בעת ההיא כ-300 משפחות שהעירייה הגישה תביעות לפינוי נגד 23 מהן אשר התגוררו לאורך התוואי שנועד לסלילת המשך רחוב פנקס מזרחה. התושבים הבינו כי מכירה של קרקעות מאדמת ג'מאסין על ידי רשות הפיתוח לחברות

39 'נדחתה דרישת סיעות הפועלים להבטיח שטח לשיכון תושבי גבעת עמל', קול העם, 3.9.1958.

40 על מדיניות הפיתוח העירוני בימי שלטון מפא"י בעירייה ראו: נתי מרום, עיר עם קונספציה: מתכננים את תל אביב, בבל, תל אביב 2009, עמ' 250-322.

41 על פרשת נורדיה שעל אדמתה נבנה לימים דינגוף סנטר ועל ראשית תהליך פינוי שכונות העוני בתל אביב ראו: גיורא שמים, 'דרך הייסורים של שכונת נורדיה', דבר, 29.6.1959; שמעון פינס, 'מתעבת הריסת שכונת נורדיה', שם, 28.12.1960; נפתלי לביא, 'השיכון למפונים עומד ריק', הארץ, 28.10.1962.

42 פריטל ישיבת הועדה לענייני גבעות עמל, 26.2.1960, אעת"א, 7(13) - 251; 'צווי פינוי לתושבי גבעת עמל', קול העם, 25.10.1959.

פרטיות משמעה פינוי ועליהם לשוב ולהיערך למאבק על זכותם להתגורר במקום. הם בחרו מקרבם ועד חדש של עשרה חברים, ובו שני מורשי חתימה יחיאל ערקי וחיים כהן. במודעה שפורסמה מטעם הוועד בעיתונים צוין שנבחר בבחירות חשאיות בהשתתפות של 75 אחוזים מבעלי זכות הבחירה בגבעת עמל א, שממערב לדרך חיפה, וגבעת עמל ב, שממזרח לה.⁴³

עיריית תל אביב התנגדה למכירת חלקות מאדמות של ג'מאסין לקבלנים פרטיים, אך שינתה את טעמה כאשר דובר בעסקה שבמסגרתה מכרה רשות הפיתוח כ-105 דונם מאדמות ג'מאסין שכללו חלק מגבעת עמל לחברת סולל בונה ההסתדרותית. ב-10 באוקטובר 1960 התקיימה ישיבה בהשתתפות רבינוביץ', פקידים בכירים בעירייה ונציגי החברה, ובה הוחלט כי בשל רצונה של העירייה לקדם את שיקום שכונות העוני, היא תסייע לסולל בונה לבנות שיכונים על קרקעות ג'מאסין, ובמשתמע – לפנות את יושביהן באמצעות אכיפת מניעה של בנייה לא חוקית, גביית ארנונה ומתן הקלות בבנייה לחברה לפי תכנית בניין עיר מאושרת.⁴⁴ חוזה מכירה רשמי בין רשות הפיתוח לחברת ב.פ. דיור בע"מ, חברת בת של סולל בונה שעליה הוטל הטיפול בפינוי ובבנייה, נחתם ב-24 בפברואר 1961.⁴⁵ שיתוף הפעולה בין העירייה שבשליטת מפא"י לסולל בונה ההסתדרותית בא לידי ביטוי ביולי 1961 עם הריסתם של שני מבנים שנבנו ללא רישיון בגבעת עמל ב במבצע מתוזמר היטב, ובו פינו 14 פקחים עירוניים בלוויית שוטרים את הדיירים תוך כדי הפעלת כוח 'בתנאים קשים ובזמן הקצר ביותר'.⁴⁶

באותם הימים החלה העירייה להיערך לפינוי נרחב של שכונות העוני בתחומה, ודומה כי גבעת עמל, שעד אז טיפלו בה בתור עניין נפרד הייתה מאז חלק מאותן שכונות. השינוי הניע את תושביה להשתתף במאבק של כלל תושבי שכונות העוני בתל אביב שדרשו פיצוי הוגן בתמורה לפינויים והריסת בתייהם. בספטמבר 1962 התכנסו בבית החלוצות בתל אביב נציגים של גוף שנוסד זמן לא רב לפני כן – ועד שכונות העוני בתל אביב-יפו, שבראשו עמד אלימלך רון ממנשייה. הוועד דרש כי תינתן דירה תמורת דירה למשפחות המפונות לפי אמות מידה שייקבעו, והתנגד לפיצוי כולל ואחיד לכל משפחה שהציעה העירייה. עיריית תל אביב, ובכלל זה הממסד הישראלי, שביקשו להתמודד בנפרד עם כל שכונה ושכונה, לא מיהרו להכיר בוועד, ולא הסכימו לקבל את העיקרון של דירה תמורת דירה.⁴⁷

43 פרטיכל ישיבת הוועדה לענייני גבעות עמל, 26.2.1960, שם; הודעה, **מעריב**, 20.3.1960.

44 אדמת ג'מאסין גוש 6107 ו-6108, 29.6.1960, סיכום הישיבה שהתקיימה ביום 10.10.1960 במשרדי העירייה, אעת"א, (13)7 – 251.

45 הסכם שנערך ונחתם בתל אביב ביום 24 לחודש פברואר 1961 בין רשות הפיתוח לחברת דיור ב.פ. בע"מ, שם, (27)7 – 19; ישיבות הכנסת החמישית, פרוטוקול סטינוגראפי, ישיבה תס"ח, 5.4.1965, שאילתא מס' 576, שם, (13)7-251; עוד ראו: שולמית צור, 'כך ויתרה המדינה על הקרקע היקרה בגבעת עמל', **גלובס**, 10.3.2014.

46 פילון, מנהל המחלקה לפקוח אל י' רבינוביץ', סגן ראש העירייה, 30.7.1961, אעת"א, (13)7 – 251; נהרוסו מבנים בגבעת עמל, **על המשמר**, 31.7.1961.

47 'אלימלך רון לא נולד מנהיג', **מעריב**, 24.9.1962; 'משלחת מתושבי השכונות נתקבלה בעיריית

מכירת הקרקע של גבעת עמל ב לסולל בונה הביאה להפרדה של הטיפול בענייניה מאלו של גבעת עמל א. תושבים בגבעת עמל א התאגדו בנפרד ופנו לראש העירייה, וזה מינה ועדה משותפת להם ולעירייה להסדרת נושא שיכונם דרך קבע. דומה שעבודתה של ועדה זו לא עלתה יפה, וחודשים מספר אחרי כן שבו התושבים ומחו על הרמה הירודה של אספקת שירותים עירוניים ועל הוצאת צווי הריסה למבנים על תוואי המשך רחוב פנקס אשר התגוררו בהם 23 המשפחות. תושבי גבעת עמל ב, שנראה היה כי פינוך קרב ובא, פנו לערכאות וזכו לסיוע של בית המשפט השלום; זה פסק לטובתם ב-14 באוגוסט 1961 בתביעת פינוי שהגישה נגדם העירייה ב-1954. בפסק הדין נקבע שלעירייה אחריות להושבתם במקום בימי המלחמה, ועל כן חלה עליה החובה לשכנם בתנאי שכירות הוגנים ולפי תכניות הפיתוח העירוניות. העירייה ערערה בבית המשפט המחוזי, וזה פסק לטובתה, אך התושבים ערערו בבית המשפט העליון, וזה קבע עקרונית שהם בני רשות בשטח ואינם מסיגי גבול.⁴⁸ פסיקה זו חיזקה את דרישתם של התושבים כולם להשתכן בגבעת עמל או לקבל פיצוי הוגן תמורת פינוי.

בקיץ 1961 החלה סולל בונה בהרס מבנים בגבעת עמל ב, והחלקות שעליהן עמדו הוקפו גדרות תיל דוקרני כדי למנוע פלישות חוזרות ונשנות. פעילות זו, הרמה הירודה של השירותים שסיפקה העירייה והעידוד שקיבלו מפסק הדין של בית המשפט העליון הביאו את התושבים לדרוש פיצוי של דירה מול דירה, גם אם מקומה של הדירה החלופית יהיה מחוץ לתחומי השכונה. דומה היה כי מדובר בנקודת מפנה שממנה ואילך השלימו רבים מהתושבים עם הפינוי ודרשו פיצוי הולם. העירייה פנתה בנדון להנהלת סולל בונה, וזו התחייבה לספק לתושבים 'דיור אקוויולנטי בבנייני השיכונים שיוקמו על ידה במקום, במידה וירצו בכך'.⁴⁹ אף שנראה כי ניכרה התקרבות בעמדות הצדדים, היא לא הבשילה לכדי הסדר, והנהלת החברה הגישה תביעות לסילוק התושבים בטענה שאינם דיירים מוגנים אלא בני רשות בלבד, בלי להבדיל בין אלו שהתיישבו במקום ביוזמת ארגון ההגנה לאלה שפלשו לשטח אחרי כן.⁵⁰

ביוני 1963 נפגשו רבינוביץ', הלל כהן, המנהל הכללי של סולל בונה, והאדריכלים ג'ניה אוורבך וזלמן ברון לדון בנושא אישור תכנית הבינוי של אדמות גבעת עמל ב שהכינו אוורבך וברון. עד אותו מועד פונו 43 מקרב כ-180 משפחות שהתגוררו במקום

תל אביב, דבר, 2.11.1962; "מלך השכונות" סולק מהועד, הארץ, 3.12.1962. ראו גם: גוז'נסקי, 'קומוניסטים מזרחיים', עמ' 120-132.

48 'ועדה לברור תכנית שכון לגבעת עמל', דבר, 3.8.1961; יגאל לב, 'בית המשפט פסק נגד עיריית תל אביב בתביעתה לפינויים', מעריב, 14.8.1961; 'תושבי גבעת עמל א' תובעים שיכון', למרחב, 1.2.1962; נ' מאיר, 'דיירי גבעת עמל אינם מסיגי גבול', מעריב, 29.8.1962.

49 ש' חן, 'תושבי ג'מוסין מבקשים לרכוש חלקות לבניה בתנאי סו"ב', על המשמר, 24.11.1961; מנהל מקרקעי ישראל, אגף הבעלות והרישום אל ס' אלי, ועד המשתכנים בגבעת עמל, 6.12.1961, אעת"א, (13)7 - 251.

50 עו"ד א. סלומי אל לשכת ראש הממשלה, 18.4.1965, א"מ, פ-4870/4; ש' שמיר אל מיכל פלדמן, 19.3.1966, שם.

לאחר שהגיעו להסדר פיצויים עם החברה. אלא שחדשים לבקרים 'התגלו' דיירים נוספים שהיו להם תביעות לפיצוי של דירה תמורת דירה, וגם ילדיהם הבוגרים של המשתכנים שהקימו משפחות דרשו פיצוי נוסף על זה שיקבלו הוריהם. במצב עניינים זה העדיפה הנהלת סולל בונה לשלם פיצויים בסכום קבוע לכל דייר שיתפנה, אך התושבים דרשו פיצוי מותאם ונפרד לכל משפחה. בהיעדר הסכמה פנה ועד גבעת עמל ב וביקש פגישה עם ראש הממשלה לוי אשכול וסורב, אך לשכתו ביקשה וקיבלה הסברים ממנהל מקרקעי ישראל שהקרקעות שבחזקת רשות הפיתוח עברו ב-1960 לניהולו. הפינוי של התושבים תמורת פיצוי נמשך, גם אם באטיות, ובמאוס 1966 הגיע מספר המשפחות המפונות לשמונים.⁵¹

בגבעת עמל א נותרו כ-120 משפחות אשר לא התגוררו על קרקעות שעברו לרשותה של סולל בונה ושהלבדיל מתושבי גבעת עמל ב לא הובטח להם שיקבלו דירה שוות ערך לזו שייפנו. ועד גבעת עמל א דרש מהנהלת העירייה לפצותם במקרה של פינוי לפי הפיצוי שהובטח לתושבי גבעת עמל ב, דירה תמורת דירה. בקיץ 1962 שבה והוקמה ועדה משותפת לוועד ולעירייה, אך לדברי מנהל מחלקת הנכסים העירונית, שביקשה לערוך סקר בקרב התושבים, הם סירבו למלא את הסעיפים הנוגעים למצבם הכלכלי, ופעולת הוועדה נעצרה.⁵²

במאוס 1963 החליטה העירייה כי בשל הצורך לסלול את המשך רחוב פנקס מזרח ים לבטל את הרשות לשימוש לכל המחזיקים במקרקעין ובמבנים שעל תוואי הכביש שלא היה להם חוזה שכירות עמה, ולדרוש את פינוים. היו גורמים בעירייה שטענו כי מבחינה משפטית אין היא מחויבת לפצות את המפונים כלל וכלל. יהושע רבינוביץ' הבין כנראה שפינוי תושבים מגבעת עמל א ללא פיצוי אינו מעשי וביקש להיעזר בשירותיה של חברת הבניין העירונית עזרה וביצרון. מלכתחילה לא התלהבה הנהלת החברה להיות מעורבת בפינוי גבעת עמל, אך היא התרצתה לבסוף לאחר שפנו אליה גם מקרב תושבי השכונה, אך ללא אישור הנהלת העירייה לא היה ביכולתה לסייע להם למצוא דיור חלופי.⁵³

בה בעת פונו בגבעת עמל א מבנים שלא ביוזמת העירייה. חברת בנייה בשם מעונות גדי, בבעלותו של הקבלן אהרון דינוביץ', הצליחה לפנות עד אוגוסט 1964 את התושבים שהתגוררו על חלקת קרקע שרכשה, למעט דיירת אחת.⁵⁴ בגבעת עמל ב לא הגיש מנהל

51 סכום פגישה שהתקיימה ביום 28.6.1963 בעניין הבניה על קרקעות ג'מוסין, אעת"א, 7(13) - 303; עו"ד, א' סלומי אל לשכת ראש הממשלה, 18.4.1965, א"מ, פ-4870/4; ועד ארגון משתכני פליטי הספר בגבעות עמל א ראש הממשלה, 30.8.1965, שם; ש' שמיר אל מיכל פלדמן, 29.3.1966, שם. אריה כנרתי, 'גם בג'מוסין רוצים דירות', למרחב, 9.2.1962.

52 ב' פורטיס אל מר רבינוביץ', 13.1963, אעת"א, 7(13) - 251; ב' פורטיס אל י' רבינוביץ', 20.2.1964, שם; פרטיכל ועדת המקרקעין בישיבתה ה' 421, 13.3.1963, שם, 2092 - 25 ב'; 'תושבי גבעת עמל א' תובעים שיכון', למרחב, 1.2.1962.

54 יורם פרי, 'המוהיקנית האחרונה על גבעת הכורכר', דבר, 24.8.1964; על חברת מעונות גדי ראו: בית המשפט המחוזי תל אביב-יפו, צבי אפשטיין נגד מעונות גדי ומשיבה נוספת, פסק דין, 6.4.2014.

גבעת עמל א, לימים רחוב פנקס פינת דרך נמיר, 1964. צלם: פנחס בן-שחר
באדיבות הארכיון העירוני עיריית תל אביב-יפו

מקרקעי ישראל תביעות לפינוי נכסים מאחר שחברת ב.פ. דיור והתושבים לא הגיעו לידי הסכמה בדבר הפיצוי אשר תשלם להם החברה. העירייה מבחינתה המשיכה לנקוט מדיניות הזנחה מכוונת של שני חלקי השכונה כדי לדרבן את התושבים להתפנות.⁵⁵ במאוס 1969 פרש מרדכי נמיר מטעמי בריאות לאחר כהונה של כתשע שנים; החליף אותו יהושע רבינוביץ', והוא המשיך לכהן כראש העירייה לאחר שזכה בבחירות שהתקיימו ב־28 באוקטובר 1969. הבחירה של מי שעסק בשנות הששים בענייניהן של גבעות עמל לא נשאה כל בשורה. התיקו בין הרשויות שביקשו לפנות את גבעת עמל א ואת גבעת עמל ב ובין התושבים שהתבצרו בעמדותיהם בדרישה לפיצוי הוגן או דיור חלופי נמשך.⁵⁶ צווי פינוי הוצאו, תביעות נדונו בבתי משפט ופינוי הדיירים מן המבנים של ג'מאסין נותר תהליך ארוך ומייגע לכל הצדדים.⁵⁷

ארגון ועדי שכונות העוני תמך במאבקם של תושבי גבעת עמל א, שב־1972 נותרו מהם כשבעים משפחות, ובהן כמאתיים נפש. הארגון צבר כוח בעשור שעבר מאז הקמתו, ולחץ

55 'הוגשה תביעה לפינוי 7 מתושבי ג'מאסין', דבר, 2.2.1965; 'משתכני גבעת עמל ב' דורשים הסדר נאות', על המשמר, 18.5.1965; 'תושבי ג'מאסין דורשים ביטול תביעות הפינוי שהוגשו נגדם', הארץ, 27.5.1965; דב בן עמי אל אל סגן ראש עיריית תל אביב, כנראה 30.1.1966, אעת"א, 2092 - 25 ב'; המשך ההשתוללות לבניה בגבעת עמל א', 12.6.1966, שם; אינג' י' דורון אל מנהל אגף התברואה, 15.11.1966, שם.

56 מ' בר־אילן, שכונת גבעת עמל ב' (תל אביב), 12.2.1971, א"מ, גל-3428/2.

57 י' בליך אל י' קנר, 3.1.1971, אעת"א, 2092 - 25 ב'; אלי מנשה, מזכיר ועד המשתכנים גבעת עמל ב' אל שר השיכון זאב שרף, 6.7.1971, שם; פינוי תושבי שכונת ג'מאסין, המשך סלילת רחובות פנקס ואהבת ציון, 2.7.1971, שם; זלמן ויץ, חברת בצרון אל נ' וולך, עוזר ראש העיר, 9.7.1971, שם; נחמה גנוסר, 'אם אין ברירה - טוב לחיות', על המשמר, 12.5.1970.

שהוא הפעיל היה ערך מוסף. עניינה של גבעת עמל א נדון בוועדת הפנים של הכנסת, והעירייה הזדרזה ופנתה למנהל מקרקעי ישראל בדרישה לעכב את ביצוע צווי הפינוי שהוגשו נגד תושבים שבתיהם היו על חלקה שרכש גורם פרטי, עד שיימצא עבורם דיור חלופי. ועד גבעת עמל ב היה עצמאי יותר בפעולתו; הוא דרש מרבינוביץ' לעצור את ביצוע צווי הפינוי מטעמה של ב.פ. דיור, ובו בזמן יזם פגישה עם מנהל מקרקעי ישראל בנושא. נוסף על כך, שב והזכיר הוועד את ההתחייבות של החברה לספק דיור מתאים למפונים והשמיע איום מרומז במהומות אלימות במקרה של ניסיון לממש את צווי הפינוי ללא הסכמה. במשא ומתן שנוהל בין העירייה לוועדי התושבים ולארגון השכונות הוסכם על דחיית אכיפת צווי ההריסה עד 1 ביולי 1973. מרדכי וירשובסקי, עורך הדין של העירייה, המליץ שלא לתת ארכה יותר ממועד זה כדי שלא לעשות מן החוק פלסטר ולהרתיע את התושבים.⁵⁸

הצורך להרתיע נבע בעיקר מכך שבני הדור השני, ילדיהם של מתישבי גבעת עמל אשר בגרו, נשארו להתגורר בשכונה. רבים מהם הרחיבו את המבנים הקיימים שהתגוררו בהם הוריהם, ותוספות הבנייה הוגדרו לא חוקיות ונועדו להריסה. שנת 1973 הייתה שנת בחירות, וצווי הריסה לא בוצעו גם לאחר 1 ביולי. יריבו העיקרי של יהושע רבינוביץ' היה שלמה להט ('צ'יץ'), קצין כריזמטי בדרגת אלוף שאך השתחרר משירותו הצבאי והצטרף לשורות מפלגת גח"ל (גוש חרות ליברלים), אשר התאחדה באותם הימים עם כמה מפלגות ימין קטנות להקמה של הליכוד. רבינוביץ' לעומתו היה דמות מרכזית בגוש – קבוצה של ותיקי מפא"י מקרב המנהיגות העירונית של המפלגה ששלטה במנגנון המפלגה על גלגוליה השונים, ויריבו טענו כי העדיף לעסוק בענייניה של המפלגה והזניח את תל אביב ותושביה. הפופולריות שלו בקרב תושבי העיר הייתה בירידה, וזו הייתה עלולה להביא למפלה בבחירות. מסר ברוח זו קיבל רבינוביץ' מקבוצת ותיקי גבעת עמל (ג'מוסין) 1947-1948, חברים פעילים במפא"י שהביעו בפניו את חוסר שביעות רצונם מהטיפול של העירייה באספקת השירותים לשכונה ומהאיום של צווי הפינוי, הגורמים ירידה בתמיכה במפלגה בקרב התושבים.⁵⁹

58 ועד גבעת עמל א' וארגון שכונות העוני אל יהושע רבינוביץ', 15.6.1972, אעת"א, 2092 – 25 ב'; מ' סבידור, ראש סיעת גח"ל בעיריית תל אביב-יפו אל י' רבינוביץ', 22.6.1972, שם; יהושע רבינוביץ' אל מ' סבידור, 2.8.1972, שם; אלי מנשה אל י' רבינוביץ', 16.1.1973, שם; מרדכי וירשובסקי אל ראש העירייה, 10.6.1973, שם; דנקה הרניש, 'רשות הפיתוח מנסה לסלק ללא פיצויים תושבי גבעת עמל', דבר, 24.3.1972; 'היכן הצדק? גילוי דעת' (מודעה), שם, 10.5.1972; 'מרדכי גילת, פרשת קרקעות ג'מוסין', על המשמר, 23.6.1972; דנקה הרניש, 'צווי פינוי בגבעת עמל', דבר, 2.7.1972.

59 ארגון משתכני פליטי הספר בגבעת עמל אל י' רבינוביץ', 24.6.1973, אעת"א, 2092 – 25 ב'; יחיאל עראקי אל יהושע רבינוביץ', 17.9.1973, שם; על קבוצת ותיקי המתיישבים ראו: א' סלומי, עו"ד אל לשכת ראש הממשלה, 18.4.1965, א"מ, פ-4870/4.

ימי צ'יץ': בתל אביב מהפך, בגבעת עמל היינו הך, 1974-1993

תוצאת הבחירות למועצת עיריית תל אביב ב־1973 הביאה למהפך: סיעת הליכוד בראשותו של שלמה להט זכתה בניצחון, ובעקבותיו הוא נבחר לראשות העירייה. נושא מרכזי במערכת הבחירות של להט היה הדאגה לרווחתו של האזרח, ולפיכך הוא הבטיח את שיקום שכונות המצוקה בעיר ואת שימורן של שכונות בעלות צביון מיוחד כנווה צדק וכרם התימנים. ימים מספר לאחר ניצחונו בבחירות הוא התחייב שבתל אביב יבנו על פי תכניות מאושרות, וללא העדפת מקורבים ופשרות.⁶⁰ להט לא התייחס מפורשות לגבעת עמל, ודבריו לא נשאו בשורה לתושביה.⁶¹

להט המשיך לנקוט מדיניות של פינוי משכונות העוני והפעיל לחץ מתמיד על התושבים להתפנות באמצעות תביעות משפטיות על הסגת גבול ובנייה לא חוקית. עד מהרה שבו ופנו פעילי שכונות בראשותו של אלימלך רון, ובכלל זה פעילים מגבעת עמל, ודרשו לבטל את כל התביעות המשפטיות על בנייה לא חוקית. הם התנגדו להקמת שכונות למפונים בלבד, שהם כינו אותן 'מעברות על עמודים', ודרשו לאפשר למפונים לקבל דיור חלופי נאות, שלא ינציח את מעמדם כתושבי משכונות עוני.⁶² גם בהנהלת סולל בונה הבינו שבחירתו של להט אין בה כדי לשנות את מדיניות העירייה. ביוני 1975 שבה והציעה החברה לנהל משא ומתן עם התושבים על פינוי גבעת עמל ב תמורת 'דיור שווה ערך'. מבחינת החברה דובר בחדר תמורת חדר, ואולם תושבי השכונה דרשו חדר לכל נפש. השטח שיתפנה נועד לבנייה עבור זוגות צעירים, ולא עבור התושבים, שלהם נועד דיור חלופי ב'מעברות על עמודים'.⁶³

מכיוון שלא חל שינוי במדיניות של העירייה ושל סולל בונה נמשך המאבק שניהלו תושבי גבעת עמל ב בראשות בני הדור השני של התושבים, אשר איימו כי אם ייבנו במקום מבנים חדשים, הם יפלוש אליהם.⁶⁴ בה בעת נמשכו הבנייה הלא חוקית וההשתלטות על שטחים ואף התגברו, ומנגד מדי פעם בפעם נהרסו מבנים שהוגדרו לא חוקיים ומסוכנים, אך אחרים נבנו תחתם. במאס 1977 עמדו על מכונם בגבעת עמל ב מאה מבנים ששימשו למגורים, לעסקים ולציבור, בעיקר בתי כנסת. למחציתם הוצאו צווי הריסה, כמה מהם עוד באמצע שנות החמישים, ואולם הם לא בוצעו.⁶⁵

60 אברהם רותם, 'רבינוביץ' בעד עיריית: גג לגוש דן, ש. להט נגד', **מעריב**, 1.7.1973; 'צ'יץ' מייצר תוכניות חדשות', **על המשמר**, 16.8.1973; דב גולדשטיין, 'ספל קפה עם שלמה (צ'יץ') להט, ראש העיריה המיועד של תל אביב', **מעריב**, 11.1.1974.

61 לימים אמר אלימלך רון על להט: 'אינני מעריך אותו, והוא אינו טוב לשכונות ולתל אביב בכלל'. ראו: ויקי שירן, 'פרויקט השיקום - "הפרד ומשול"', **העיר**, 9.1.1981.

62 'הופכים את שיכוני המפונים ל"מעברות על עמודים"', **על המשמר**, 4.11.1974.

63 צבי זמיר אל שלמה להט, 27.6.1975, אעת"א, 7(27) - 19; 'תוכנית לשיכון זוגות צעירים על אדמת ג'מוסין', **דבר**, 8.8.1975; אבשלום קווה, 'זעקה חנוקה מבין סעיפי ההסכם', **על המשמר**, 24.12.1976.

64 'תושבי גבעת עמל בת"א דורשים שיכון מתאים', **דבר**, 9.8.1976.

65 מ' בהט, מפקחת, מזכירת מפקד המחוז אל ג' יובל, מנהל אגף נכסים ומשק, עיריית ת"א-יפו, 14.1.1977, אעת"א, 7(27) - 19; צבי אברמוביץ' אל ש' להט, 25.1.1977, רשימה של מבנים ותושבים, 8.3.1977, שם; יעקב הדר, מזכיר העיר אל חב' דיור ב.פ., 6.5.1977, שם.

מימין: מפה המציגה בנייה לא חוקית בגבעת עמל ב ושללא בהסכמת בעלי המקרקעין בחלקה 42, גוש 5, 6107, במאוס 1989. סימון בידי פקח של חברת סולל בונה-דיור ב.פ. בע"מ. את החץ הוספנו כדי להדגיש סימון קיים בצבע של החריגה. באדיבות הארכיון העירוני עיריית תל אביב-יפו, 7731-25-3346. משמאל: תושבי גבעת עמל מפגינים במחאה על נושא הדיור והבעיות החברתיות-כלכליות שלהם, חורף 1976. באדיבות ארכיון דן הדני, האוסף הלאומי לתצלומים על שם משפחת פריצקר, הספרייה הלאומית

לאחר המהפך בבחירות לכנסת במאי 1977 ועליית הליכוד לשלטון החליטה באוקטובר ממשלת ישראל על מדיניות שתכליתה פתרון בעיות הדיור במדינה. לאחר מספר דיונים הסכימו בשלהי 1978 הממשלה והסוכנות היהודית על מיזם שיקום שכונות, ובנואר 1979 אישרה הממשלה בהחלטתה את ביצועו. נקבע שהשיקום יהיה בשכונה עצמה, ללא פינוי התושבים והריסת הבתים, ובתוך שיתופם של התושבים בהחלטות הנוגעות בשיקומם.⁶⁶ דומה שהחלטה זו הביאה להקמת ועדה משותפת לעירייה ולחברת ב.פ. דיור כדי לגבש הסדר לפינוי גבעת עמל ב לפני שתעלה דרישה לכלול אותה במיזם שיקום שכונות. העירייה העריכה כי רבים מתושבי השכונה, כ-120 משפחות היו פולשים שהגיעו לתחומה בשנות השישים והשבעים, ותהליך פינויים היה עשוי להיות מהיר יותר. בישיבה שהתקיימה בדצמבר 1978 צוין כי היחסים בין התושבים למסד התדרדרו בחודשים האחרונים בשל התביעות המשפטיות שהגישה ב.פ. דיור למניעת זכות ההתיישנות למחזיקים ללא רשות בקרקעות, היינו פולשים. אלו עוררו תסיסה בקרב התושבים, ושיאה היה בהפגנה פרועה במשרדיה של החברה. משא ומתן שנוהל עם כמה משפחות העלה כי קיימים פערים גדולים בין סכום הפיצוי המוצע, אשר היה כמחצית מהסכום שדרשו התושבים, ובכלל אף הפיצוי לבני הדור השני שהקימו משפחות והתגוררו במקום. מנהל ב.פ. דיור הציע להתחיל בהכשרת השטח לבנייה כאמצעי הטוב ביותר לזירוז התושבים להתפנות תוך כדי קבלת

66 רחל אלתרמן וארזה צ'רצ'מן, התוכנית לשיקום השכונות: הניסוי הגדול ולקחיו, הטכניון, מוסד שמואל נאמן, חיפה 1991, עמ' 11-13.

הפיצויים המוצעים, וסגן מהנדס העירייה הבטיח לעשות את כל מה שאפשר לקדם את תהליכי התכנון. הצעה להפקיע את כל השטחים המיועדים לצורכי ציבור בשכונה נדחתה עת שהתברר כי אין דרך חוקית לבצעה.⁶⁷

גם בשנות השמונים המשיכה עיריית תל אביב להרוס מבנים ישנים והוציאה צווי הריסה לאלו אשר נבנו שלא כחוק.⁶⁸ בשנים 1979-1987 הוגשו כ-25 תביעות לבתי המשפט, ובכמה מהן אף ניתנו פסקי דין שאישרו את ההריסה. ניסיונות לממש צווי הריסה נתקלו בהתנגדות אלימה של התושבים, והעירייה האשימה את משטרת מחוז תל אביב שלא סייעה לפקחים בעבודתם ולא טיפלה ביד חזקה במתפרעים.⁶⁹

באותן השנים נקלעה ההסתדרות, ובכלל זה חברת סולל בונה, לקשיים כלכליים. בנובמבר 1987 מכרה חברת ב.פ. דיור את זכויותיה במקרקעין בגבעת עמל ב לחברות שבבעלות משפחת דנקנר, דנקנר השקעות וא.מ.ת.ש. הטיפול של משפחת דנקנר בגבעת עמל ב דמה לזה של סולל בונה. דנקנר השקעות שכרו את שירותיו של משרד עורכי דין, וזה – בשיתוף העירייה – אסף נתונים בנוגע לתושבי השכונה. לפיהם, ב-1961 התגוררו במקום 186 משפחות, ועד נובמבר 1987 פינתה ב.פ. דיור 207 משפחות. נתון זה שיקף פלישות חוזרות ונשנות לשכונה בשנות השישים והשבעים. בשלהי 1987 נותרו להתגורר בשכונה 111 משפחות, ודנקנר השקעות ביקשו לפנות תשעים מהן.⁷⁰

גם ועד גבעת עמל ב לא שקט על שמריו. ב-1984 פנו חברי הוועד לחבר הכנסת מיכאל איתן מהליכוד; זה הסכים להציג את מצוקת התושבים בפני ועדת הפנים ואיכות הסביבה של הכנסת. יושב ראש הוועדה דב שילנסקי, גם הוא מן הליכוד, מינה ועדת משנה לעניין, ובפניה הופיעו נציגים של סולל בונה שעוד הייתה בעלת הקרקע של משרדי ממשלה, של העירייה ושל ועד השכונה. הוועדה הביעה תמיכה כללית בדרישות התושבים לאספקת שירותים עירוניים נאותים ולפיצוי הוגן עבור התושבים בני הדור הראשון, השני והשלישי.⁷¹

67 ישיבה מס' 8, סכום דיון הוועדה המשותפת של העירייה וחב' דיור (סולל בונה) בע"מ, 12.12.1978, אעת"א, 25 – 2223 א'; אלחנן כהן, עוזר ראש העירייה אל דוד מילגרום, עוזר שר הפנים, 7.2.1989, שם, 25 – 6221 א'; קווה, 'נשים הפגינו במשרדי סולל בונה', על המשמר, 11.12.1978.

68 ועד ארגון משתכני הספר בגבעת עמל ב' אל שלמה להט, התקבל בעירייה ב-28.12.1982, אעת"א, 25 – 4659.

69 שלמה להט אל חיים בר-לב, שר המשטרה, 30.8.1987, שם, 25 – 6013; היועץ המשפטי של העירייה אל מנכ"ל העירייה, 20.1.1988, שם.

70 א' שרים, עו"ד אל היועץ המשפטי של עיריית ת"א יפו, 3.5.1989 (כולל רשימות של דיירים שנגדם הוגשו תביעות לפינוי), שם, 25 – 7731; א' שרים אל אלי עשת, מנכ"ל עיריית ת"א יפו, 11.6.1989, שם; שמואל דנקנר אל ש' להט, ראש העיר, 3.4.1988, שם, 25 – 6013; לפסק דין 18-09-6097 בנושא גבעת עמל ב', 23.12.2019, עמ' 14-15, ראו: <https://www.gov.il/BlobFolder/dynamiccollectorresultitem/decision6097-09-18/he/6097-09-18.pdf> (אוחזר ב-25.11.2025); עמירה שגב, 'משפחות מגבעת עמל: לבטל את פרויקט הבניה', חדשות, 13.8.1989.

71 ישיבה ר"ו של ועדת הפנים ואיכות הסביבה של הכנסת ה-11, 28.5.1986, אעת"א, 25 – 7731; מסקנות ביניים בנושא הפתרון לגבעת עמל ב' בתל אביב, 13.9.1987, שם.

למסקנות של ועדת הכנסת לא היו משמעויות מעשיות, אך היה בהן כדי להפעיל לחץ פוליטי על העירייה ולסייע ביצירת דעת קהל אוהדת לתושביה השכונה.

במארס 1989 פורסמה ידיעה במקומון התל-אביבי העיר, ובה צוין שמועד הפנוי של השכונה קרוב ולאחר שתאושרנה תכניות הבנייה במקום, דנקנר השקעות יפעלו לפינוי התושבים באמצעות הסדרים או תביעות משפטיות.⁷² השמועות שהחלו לרחוש על מועד הפינוי ההולך וקרוב היו כנראה הסיבה למכתבה של תושבת השכונה בת הדור הראשון לנשיא המדינה, שהיא גללה בו את פרשת ייסוריה וסבלה והלינה על שהולכים להשליכה לעת זקנה מביתה שבגבעת עמל ב. לשכת הנשיא ביקשה הבהרות מלשכתו של להט; הלשכה פנתה למחלקת הרווחה העירונית, וזו דיווחה כי הגברת אינה מוכרת לשירותי הרווחה, שכן הייתה אם שכולה וקיבלה גמלה ממשדד הביטחון נוסף על קצבת זקנה. היא התגוררה בשכונה עם נכדה, תלמיד ישיבה בן 27, היינו בן הדור השלישי, ודרשה בתמורה לפינויים שתי דירות, אחת עבורה ואחת עבורו.⁷³

בעקבות הדיון בוועדת הכנסת הסכימה עיריית תל אביב להקפיא את המשפטים שניהלה נגד התושבים, ובתחילת 1989 – בלחצה של משפחת דנקנר – שבה לפעול במישור המשפטי. בתגובה שב ופנה ועד גבעת עמל ב לוועדת הפנים של הכנסת, ואף שכר את שירותיו של עורך דין. משפחת דנקנר הסכימה לנהל משא ומתן עם התושבים שהעלו את הצעות לפתרון הסוגיה, אך עד ראשית נובמבר 1989 לא זכו נציגיה למענה. בהתערבותו של חבר הכנסת יהושע מצא מן הליכוד, שהחליף לאחר הבחירות לכנסת ה-12 את שילנסקי בראשות ועדת הפנים, חודשו המגעים בין הצדדים, ובה בעת חודש האיום בביצועם של צווי הריסה מטעם בית המשפט.⁷⁴

בשטח נתקלו פקחי העירייה בעוינות ואף בהתנגדות פיזית לניסיונותיהם לממש את צווי ההריסה. מנהל מחלקת הפיקוח העירונית התלונן שבקשותיו לקבל סיוע מהמשטרה לא נענו, ואכיפת צווי ההריסה הופסקה. בעקבות זאת, ובתשובה לטענות של בא כוחם של התושבים, פנה עורך הדין של משפחת דנקנר לוועדת הפנים של הכנסת וטען כי דרישותיהם של התושבים היו מוגזמות בשל ציפיות שעוררו בהם גורמים שונים, שהוא לא פירט, ועל כן לא נותרה ברירה אלא לשוב ולפנות לדרך הפעולה המשפטית. לדבריו, כמאתיים משפחות כבר קיבלו פיצויים והתפנו מרצון, מרביתן עוד לפני שרכשה החברה את הקרקע מסולל בונה; מאה המשפחות שנשארו לא הסכימו להיכנס למשא ומתן ופנו לפעילות אלימה בהתנגדותן לביצוע של פסקי דין להריסה, ובא כוחן אף פנה לבית המשפט בבקשה לבטל את רכישת הקרקע על ידי מרשיו.⁷⁵

72 יוחאי רפאלי, 'בקרום פינוי סומייל', העיר, 24.3.1989.

73 נ. צ. אל נשיא מדינת ישראל, התקבל ב-13.2.1989, אעת"א, 25 – 7731; גילה פלמון אל מנהל לשכת ראש העיר, 27.3.1989, שם; אלחנן כהן אל זאב פרידמן, 7.5.1989, שם; זאב פרידמן אל אלחנן כהן, 12.7.1989, שם.

74 ועד שכונת גבעת עמל ב' אל שלמה להט, 5.3.1989, שם; מ' ישראל, עו"ד אל ח"כ י' מצא, 22.11.1989 ו-12.12.1989 (שני מכתבים), שם.

75 אינג'ינר ש' חובל אל עו"ד א' שרם, 2.10.1989, שם; א' שרים, עו"ד אל ח"כ יהושע מצא, 13.12.1989, שם.

שלא כנעשה בגבעת עמל ב, בגבעת עמל א שררה רגיעה יחסית. מועד הפינוי של כמה עשרות המשפחות שנותרו להתגורר בתחומה לא היה ידוע, שכן שטח השכונה היה חלקו בבעלות של גורמים פרטיים וחלקו – בבעלות המדינה והעירייה.⁷⁶ להבדיל מהעיוותים שהתרחשו חדשים לבקרים בגבעת עמל ב, בגבעת עמל א מונה מנהל שכונה מטעם העירייה, וועד תושבים שיתף עמו פעולה. כמו תושבי גבעת עמל ב, גם תושבי גבעת עמל א סבלו מתשתיות פיזיות דלות ומרמה נמוכה של שירותים עירוניים וגם בתחומה בוצעו הריסות של תוספות בנייה לא חוקית. אלא שהוועד שלה הגיב בדרך שלא הייתה לעומתית. לאחר פגישה וסיור שערך במאי 1989 מנהל השכונה עם ראש הוועד בן-דרור ימיני, סוכם שיוגשו לעירייה בקשות למילוי כוונת מהודק של שני שבילי הגישה לשכונה, לפינוי אשפה וגרוטאות, ליישור של מגרשים ריקים באמצעות טרקטור, להחלפת קו צינור המים המיושן ולניקוי השטחים שמסביב לשכונה.⁷⁷

בשלהי 1991 החל בעירייה דיון בנושא גורלה של גבעת עמל א, וכצעד ראשון הוחלט לערוך בתחומה סקר בעלויות קרקע. בו בזמן נוהל משא ומתן עם גורמים שונים שביקשו לבנות בנייני מגורים במקום על האדמות שבבעלות המדינה והעירייה. היזם אלפרד אקירוב נבחר במכרז שנערך וזכה גם לאחוזי בנייה נדיבים שאמורים היו להניב לו רווח נאה.⁷⁸ בן-דרור ימיני הקים עמותה; זו ניהלה עמו משא ומתן, והוא הגדיר אותו 'קשוח'. עד אוגוסט 1993 הצליח ימיני לשכנע כשמונים אחוזים מן התושבים לקבל את העסקה שגובשה עם אקירוב, אשר לדבריו הייתה 'פרויקט כלכלי ולא פרויקט מצוקה, שמבוסס על קריטריון אחד פשוט: אחד לאחד במחירים של צפון תל אביב [...] הפרויקט עבד רק בגלל הגישה הזאת'. המפונים קיבלו פיצויים של 150 עד 200 אלף דולר למשפחה; הסכומים דמו לאלו שקיבלו באותה העת מפונים מכפר שלם. אחד המפונים ציין כעשרים שנה לאחר מעשה שבכסף שקיבל רכש דירה בת 120 מ"ר ברחוב פנקס הסמוך. מי שלא הצטרפו להסכם דרשו לדבריו של ימיני סכומים שהיו חסרי היגיון כלכלי. הסכם עקרוני ברוח זו הושג בקיץ 1993 בין משפחת דנקר לתושבי גבעת עמל ב, אלא שלמימושו היה דרוש רוב של שמונים אחוזים מכלל התושבים; זה לא הושג, והעסקה לא יצאה מן הכוח אל הפועל.⁷⁹

76 הרניש, 'רשות הפיתוח מנסה לסלק ללא פיצויים תושבי גבעת עמל'; 'קורא להקמת ועדת חקירה בקשר למכירת הקרקעות בגבעת עמל א', שם, 25.7.1972.

77 סיכום פגישה וסיור בשכונת גבעת עמל א', 21.5.1989, אעת"א, שם; מבקר העירייה אל ח' דורון, סמנכ"ל העירייה, 10.1.1990, שם; ד' אברהמי אל יהודה כהן, 6.3.1990, שם; יוחאי רפאלי, 'בקרב פינוי סומייל', העיר, 24.3.1989.

78 הנדון: גבעת עמל א', 7.10.1991, אעת"א, 25 – 7731; יגאל לביב, 'גבעת חלם', חדשות, 18.3.1993; שי שלו, "'עשרות פניות לרכישת דירות' שכנעו את אקירוב ללכת על גבעת עמל", גלובס, 12.11.1997.

79 'אתמול בבוקר החלו הטרקטורים להרוס את בתי שכונת גבעת עמל א', חדשות, 8.1.1993; אילן לוטנברג, 'ככה הוא באמצע', שם, 13.8.1993; מדובר היה בסכומים שבין 340,000 ש"ח ל-455,000 ש"ח בערכי הזמן ההוא. ראו: 'שער הדולר צונח', 2.271 ש"ח, שם, 1.6.1993; רונית מורגנשטרן, 'הושג הסדר לפינוי תושבי גבעת עמל ב' בתל אביב', שם, 3.9.1993; דניאל דולב, 'מעברה בצל מגדלי YOO': ראש השנה בחמ"ל של גבעת עמל ב', הארץ, 13.10.2014.

מלחמת מאסף: פינוי והרס, 1994-2021

בשלהי 1993 הסתיימה תקופת כהונתו של שלמה להט כראש עיריית תל אביב. העיר שהוריש להט לבאים אחריו הייתה שונה מאוד מזו שקיבל לידי ב-1974. תל אביב, אשר באמצע שנות השבעים הייתה מטרופולין שהלכה ואיבדה את חיותה, שבה והייתה למוקד של חיי כלכלה, תרבות וחברה – העיר ללא הפסקה, התוססת והמתפתחת במהירות כעיר עולם.⁸⁰ בתקופות כהונתם של ראשי העירייה שכיחנו אחריו – רוני מילוא (1993-1998) ורון חולדאי (1998-) – נמשך תהליך הריסתם של מבנים בשכונות עוני ובכפרים הערביים לשעבר, שפוגו בהדרגה ממרבית תושביהם. ההסדר שהושג עם תושבי גבעת עמל א היה חלק ממגמה זו והותיר את אלו של גבעת עמל ב כמעט יחידים במערכה להילחם את מלחמתם.

בשנת 2004 רכשה חברת אלעד מגורים, שבבעלותו של איש העסקים יצחק תשובה, את דנקר השקעות וא.מ.ת.ש. כשנה אחרי כן – 17 שנים לאחר שהוגשה תכנית בניין עיר 1770א לאישור – היא אושרה; הותר לבנות 1,148 דירות על אדמות גבעת עמל ב.⁸¹ תשובה לא היה בעל הקרקעות היחיד במקום. עוד בעלים היו משפחת כוז'הינוף, זו רכשה מהיזם צבי אברמוביץ כמה חלקות קרקע שרכשה משפחתו ב-1935, וכן עיריית תל אביב.⁸² מאז ובמשך כעשור נמשכה הצפייה הדרכה של התושבים בתקווה לעשיית צדק בעניינם ולשינוי המיוחל במצבם הכלכלי והחברתי הירוד.⁸³

ב-2013 נחתם הסכם בין אלעד מגורים ובין העירייה ולפיו התחייבה החברה לפנות את התושבים, ובכלל זה את אלה שהתגוררו על אדמות העירייה, כתנאי לקבלת היתרי בנייה. בשנת 2014 החלה אלעד מגורים בפינוי המשפחות שנגדן הוצאו צווים, ולצורך זה נשכרו שירותיו של קצין משטרה לשעבר שהתמחה בהתמודדות עם הקשוחים שבעבריינים. גם חילוקי דעות ויריבויות ששררו בקרב המשפחות בגבעת עמל ב נוצלו לטובת החברה. אלה שהתפנו מרצון קיבלו פיצוי נדיב, ואלו שנאחזו בבתייהם ופוגו בכוח קיבלו פיצויים נמוכים יותר.⁸⁴ תושבים מגבעת עמל ניהלו מערכה משפטית שנועדה להבטיח להם פיצוי הוגן; ואכן, הערכאות השונות קבעו כי הם זכאים לו וכי סכום פיצוי שנחשב הוגן הוא 3,000,000 ש"ח.⁸⁵

80 ראו: ברוך קיפניס, 'תל אביב רבתי כ"עיר עולם': מוקד ברשת גלובלית ו"ראש ענק" במרחב הישראלי, בתוך: הנ"ל (עורך), **תל אביביפו – מפרבר גנים עיר עולם**, עמ' 227-260.

81 שלומית צור, 'תחקיר: כך ויתרה המדינה על הקרקע היקרה בגבעת עמל', **גלובס**, 10.3.2014; צפרייר בשן, 'אחרונים על הגבעה', **המקום הכי חם בניהנום**, 18.2.2014, <https://www.ha-makom.co.il/article/bashan-amal> (אוחזר ב-15.6.2025).

82 דולב, 'מעברה בצל מגדלי YOO': ראש השנה בחמ"ל של גבעת עמל ב'; על אדמות אברמוביץ' ראו: **ידיעות עיריית תל-אביב**, 7, 7 (1936), עמ' 140-141.

83 'הסיפור שמאחורי גבעת עמל ב', **דה-מרקר**, 28.9.2008.

84 נמרוד בוסו, 'חולדאי השתמש בתשובה כדי לפנות תושבים – העירייה תגרוף מאות מיליוני שקלים', **שם**, 19.12.2014; מנחם שטאובר, 'פינוי תמורת בינוי: גבעת עמל חוזרת לבית המשפט', **גלובס**, 5.2.2019.

85 עדי כהן, 'החלטת דרמטית: תושבי גבעת עמל ניצחו את יצחק תשובה וקיבלו עוד מיליוני שקלים', **דה-מרקר**, 23.12.2019; פסק הדין החשוב ביותר בהקשר זה היה פסק הדין שנתנו השופטים ישעיהו

כמו בשנות השמונים של המאה הקודמת, מעורבותם של חברי כנסת ושל שרי ממשלה ממפלגות שונות, ממירי רגב מן הליכוד עד דב חנין מחד"ש, לא היה בה כדי לסייע רבות למשפחות שפוננו מבתיים,⁸⁶ זולת ביצירת דעת קהל אוהדת שבאה לידי ביטוי בדבריה של מיכל אגמון-גונן שופטת בית המשפט המחוזי בתל אביב-יפו בפסק דין בדיון באחת התביעות שהגישו תושבים מגבעת עמל: 'אני תקווה כי הכרה בעוול שנעשה לתושבי גבעת עמל לאורך עשרות שנים יקל במשהו את כאבם. אני תקווה כי ההכרה בכך שצדקו הם, הוריהם והורי הוריהם לאורך כל הדרך, כשחזרו ואמרו שהגיעו למקום לבקשת רשויות המדינה שבדרך וכי הבטחות שקיבלו ולא מולאו, ניתנו בדין ולא בחסד, תרפא במשהו את הפצעים'.⁸⁷

ההכרה המאוחרת של בית משפט בצדקתם לאורך כל הדרך של התושבים וההכרה בעוולות שנעשו להם לא מנעה את המשך הפינוי שבעת שניתן פסק דין זה תם השלב הראשון שלו, שנמשך כחמש שנים ונגע לשמונים משפחות. בשלהי 2019 התגוררו בגבעת עמל ב 14 משפחות; פינוין הושלם בנובמבר 2021.⁸⁸ סיפורה של גבעת עמל, שראשיתו בתחילת 1948, הסתיים לאחר כ-74 שנים.⁸⁹

סיכום

דברי ימיה של גבעת עמל הם דברי ימיו של מאבק של פליטים משכונותיה של דרום תל אביב על זכותם להתגורר בבתיו של יישוב ערבי שניטש והם יישבו בימי מלחמת 1948. יישובם בג'מאסין בשעת חירום, ימי מלחמה, היה תולדת צורך ביטחוני מצד אחד ושל הכרח לשכן פליטים יהודים מצד אחר. הממסד הישראלי, העירוני והממשלתי, ראה בהתיישבותם עניין זמני, ואולם התושבים ניהלו מאבק על זכותם להמשיך להתגורר ואף לבנות את בתיים החדשים בתחומם. לאחר שהתברר להם כי מאבקם חסר תוחלת, הוא היה למאבק על פיצוי הוגן תמורת הפינוי של השטח שבסופו של דבר יועד לבנייה של מגדלי פאר.

שנלר, קובי ורדי ועינת רביד ב-23.12.2019 בבית המשפט המחוזי בתל אביב-יפו בשבתו כבית משפט לערעורים אזרחיים (להלן: פס"ד שנלר, ורדי ורביד).

86 אייל לוי, 'תושבי גבעת עמל: "אם היינו אשכנזים אף אחד לא היה מתעסק איתנו"', NRG, 14.2.2014; צפיריר בשן, 'במקום שבו עמד בית', המקום הכי חם בגיהנום, 22.9.2014, <https://www.ha-makom.co.il/post/bashan-amal-22-september> (אוחזר ב-15.6.2025).

87 בית המשפט המחוזי בתל אביב-יפו, ת"צ 016-04-29851, תנועת אומ"ץ נגד רשות מקרקעי ישראל ועיריית תל אביב-יפו, פסק הדין ניתן ב-4.4.2021.

88 בר פלג, 'חודש אחרי שהרסה בטעות גג בית כנסת בגבעת עמל, חברתו של תשובה תיקנה אותו', הארץ, 2.10.2019; רן שמעוני, 'בתים מבוצרים, כאב גדול וסוף ידוע מראש: היום האחרון של גבעת עמל', שם, 15.11.2021.

89 לקו הזמן של תולדותיה של גבעת עמל ראו: ליאורה ביגון, 'הקדמה: גבעת עמל, תל אביב-יפו, גניאולוגיה של עמימות בתכנון העירוני', תכנון, 18, 1 (2021), עמ' 38-39.

תושבי גבעת עמל ביססו את תביעתם להישאר במקום על הטענה שהתיישבותם הייתה שליוחות לאומית, כמו ההתיישבות החקלאית היהודית שקמה על אדמות כפרים ערביים לשעבר ודרשו שיכירו בהם כחלוצים.⁹⁰ מאחר שהשתתפו במערכה כחלק מן ההתיישבות האסטרטגית הציונית, הם ביקשו להתבדל מפליטי מלחמה אחרים, ובעיקר מעולים חדשים ששוכנו במרחב הערבי לשעבר שבתחומה של תל אביב-יפו או פלשו אליו. אלא שהממסד הישראלי ראה בהם מלכתחילה פליטי מלחמה ותו לא, ולא ייעד את אדמות ג'מאסין עבורם. כחלק מן ההסכמות שאליו הגיעה עיריית תל אביב עם הממשלה וההסתדרות בדבר חלוקת המרחב הערבי לשעבר שנכלל בתחומה של העיר, הוקצו אדמות ג'מאסין לוותיקים יוצאי אירופה מקרב המעמד הבינוני ומעמד הפועלים המאורגן.

מאבקם של תושבי גבעת עמל, שהיו רובם ותיקים יוצאי ארצות המזרח, נסב על קבלתם בממסד ובחברה בתל אביב כשווים לאוכלוסייה הוותיקה של יוצאי אירופה, שעבורה הלכו ונבנו שכונות על אדמות ג'מאסין, הן אלו שנרכשו לפני מלחמת 1948, הן אלו שעברו לידי המדינה בעקבותיה. זה היה מעין תיקון לדחייה שחו פליטי דרום תל אביב ב-1936, אשר נדחו מן העיר העברית הראשונה משום שראשיה ביקשו ליישבם מחוץ לתחומה בשל היותם מזרחיים וזרים בתרבותם ואורחות חייהם לרוב תושבי העיר העברית הראשונה. אלא שהדחייה התרבותית-חברתית נותרה בעינה גם ב-1948 ובשנים שאחריה, מששבו וסבלו מיחס דומה מצד ממסד שהיה בעיקרו אשכנזי ודומה כי ראה בדחייתם מגבעת עמל הסרה של האיום התרבותי-חברתי שייצגו. גם חלופות דיור שהוצעו לתושבים באדמות עבר הירקון ובאדמות סלאמה שסופחו לתחומה של תל אביב נחשבו חלק מדחייה זו, אף ששוכנו בהן עולים חדשים ובני קבוצות מגור שונות כמו אנשי צבא קבע וחיילים משוחררים, שמרביתם לא נמנו עם השוליים של החברה הישראלית.

בשנות החמישים נוספו על תושבי השכונה עולים חדשים ואחרים שהוגדרו פולשים, ורובם היו מזרחים. המאבק של התושבים נהיה מאבק כלכלי – על הפיצוי שיקבלו תמורת הפינוי של בתייהם הממוקמים על קרקע אשר חשקו בה רבים. בראיה זו הייתה להם לרועץ התייצבותם של תושבי גבעת עמל מול גורמים פוליטיים וכלכליים רבי-כוח: העירייה, ההסתדרות, הממשלה ויזמים פרטיים. העירייה לדורותיה, מימי רוקח עד ימי חולדאי, ביקשה לדרבנם להתפנות באמצעות הזנחה מכוונת של התשתיות הפיזיות והחברתיות בשכונה, ובאמצעות תביעות משפטיות והוצאת צווי הריסה לבנייה לא חוקית, בידיעת ההסתדרות והממשלה, בתמיכתן ובשיתוף פעולה עם יזמים פרטיים. המצב הכאוטי שהשתרר בגבעת עמל הביא כמה מן התושבים להתפנות מבתייהם תמורת פיצוי, אך אכלסו אותם מחדש פולשים אחרים, ועד מהרה הייתה גבעת עמל לעוד אחת משכונת העוני של תל אביב-יפו. בתחילת שנות התשעים של המאה הקודמת בחרה הנהגה מתונה של ועד גבעת עמל א לנקוט מדיניות שונה והגיעה להבנה עם הזים בדבר הסכם לפינוי תמורת פיצוי שנראה להם הוגן. תושבי גבעת עמל ב, שסירבו לבחור בדרך חלופית למאבק ללא

90 ביטון, 'מפלישה לחלוציות', עמ' 103-104.

פשרות ולא חתמו כמו שהוצע להם על הסכם דומה, נדונו לשני עשורים נוספים של מאבק, וזה היה מלכתחילה בעל סיכויים קלושים להצלחה. בעת ההיא היה הרווח הכלכלי למרכיב מרכזי בדרישתה של העירייה לפינוי אדמות ג'מאסין, אך דומה שגם העמדה הנוקשה והלא מתפשרת של תושבי גבעת עמל ב נבעה מרצון להפיק רווח כלכלי גדול ככל האפשר.⁹¹ אם אפשר לסכם במשפט אחד את סיפורה של גבעת עמל, זה סיפורה של שכונה שלא במקומה. תושבי המקום לדורותיהם ביקשו להיבנות על ההון הכלכלי והחברתי-תרבותי אשר יכלו להפיק ממנו, ואולם אותו מקום חרף את גורלם לשבט.

על אודות המחברים

פרופ' ארנון גולן הוא גאוגרף היסטורי, פרופסור אמריטוס בבית הספר למדעי הסביבה באוניברסיטת חיפה. עיקר עניינו המחקרי הוא בתוצאות המרחביות של מלחמות ובגאוגרפיה עירונית היסטורית. לאחרונה עסק ביצירתה של רצועת עזה במהלך העשור המכונה שבין החלטת החלוקה לסיום הממשל הצבאי הישראלי הראשון ב-1957. מפרסומיו: 'Boundary Making in the Formative Years of Tel Aviv Township, 1920-1923', *Urban History*, 50, 4 (2023), pp. 757-772; 'Foundations of a Geopolitical Entity – the Gaza Strip 1947-1950', *Middle Eastern Studies*, 60, 2 (2024), pp. 271-283; *Israel and the Gaza Strip: The First Decade, 1947-1957*, Routledge, 2025

<https://orcid.org/0000-0003-0158-0097>

פרופ' עדנה לנגנטל היא אדריכלית ופילוסופית, פרופסור חבר ודיקאנית בית הספר לאדריכלות באוניברסיטת אריאל. היא בעלת תואר ראשון בפקולטה לאדריכלות ותכנון ערים בטכניון, ותואר שני ודוקטורט מהחוג לפילוסופיה באוניברסיטת תל אביב. לנגנטל היא המייסדת והעורכת הראשית של **ארכיטקסט**, כתב עת דו-לשוני (עברית ואנגלית) המוכר על ידי ות"ת והיוצא מטעם בית הספר לאדריכלות באוניברסיטת אריאל. היא כתבה מאמרים רבים ופרסמה שני ספרים: **שאלה של מקום: אדריכלות בין הפואטי לאתי**, מאגנס, 2021, המציע הבנה חדשה של יסודות הפרקטיקה האדריכלית תוך כדי חשיפתה לחשיבה פנומנולוגית; וכן *Splinting the Towers of Babel: Paradoxical Architecture and Urban Infrastructure*, Routledge, 2023 (with Liora Bigon). לנגנטל היא אדריכלית פעילה ונציגת ישראל בארגון הבין-לאומי לאדריכלים (U.I.A.).

<https://orcid.org/0000-0001-7610-1121>

91 על רצונם זה עמד גם בית המשפט, והוא הגדירו 'לעשות עושר בלא משפט'. ראו: פס"ד שנלר, ורדי ורביד, עמ' 28-29.

פרופ' ליאורה ביגון היא היסטוריונית של תכנון עירוני החוקרת תרבויות תכנון בישראל ובאפריקה שמדרום לסהרה, וכן קיימות חברתית עירונית. היא פרופסור חבר בבית הספר לארכיטקטורה באוניברסיטת אריאל, וראשת התכנית לתואר השני בארכיטקטורה עם התמחות בארכיטקטורה ואורבניזם בני קיימא שם. היא סיימה בהצטיינות תואר שני בלימודי אפריקה באוניברסיטה העברית ותואר שלישי בארכיטקטורה באוניברסיטת מנצ'סטר, בריטניה. מספריה האחרונים: *Grid Planning in the Urban Design Practice of Senegal*, Springer, 2020 (with Eric Ross); *Street-Naming Cultures in Africa and Israel*, Routledge, 2022 (with Michel Ben-Arrous); *Splinting the Towers of Babel: Paradoxical Architecture and Urban Infrastructure*, Routledge, 2023 (with Edna Langenthal).

<https://orcid.org/0000-0002-0697-117X>